

Mądrość Amenemope – wprowadzenie i przekład z krótkim komentarzem

Wielość dróg życia i różnorodność sytuacji, w którym może znaleźć się człowiek, stawia przed nim samym szereg pytań. Odpowiedź na nie jest związana z określonym środowiskiem, w którym osoba się urodziła, w którym wyrastała i dojrzewała. Rolą jej staje się przekazanie swego doświadczenia, płynącego z pokonania problemów i odnalezienia rozwiązań, ułatwiających drogę przez życie. Najstarsze cywilizacje, które dziś znamy, funkcjonujące w obrębie Bliskiego Wschodu, położyły szczególny nacisk na ten temat. Lewant od Mezopotamii przez Ziemię Świętą po Egipt to miejsce, w którym ten proces ujęty jako mądrość nabrał szczególnego znaczenia w wychowaniu człowieka oraz w przekazywaniu wiedzy praktycznej nowym pokoleniom. Warunki zewnętrzne sprzyjały rozwojowi nie tylko umiejętności potrzebnych do przetrwania czy obrony zwykłej fizycznej egzystencji, lecz również umożliwiły rozwój tradycji, których treści oddziałują na ludzkość aż do dziś. Mądrość pielęgnowana w tamtym okresie przybrała bowiem wymiary nie tyle ściśle religijne, choć nigdy się ich ani nie wyzbyła, ani tego nie chciała uczynić, lecz aspirowała do przekazania zasad przydatnych w życiu codziennym. Wysoka kultura umysłowa połączona z wynalezieniem metod utrwalenia jej owoców, czyli pisma, nabrała zatem wymiaru humanistycznego. Jej wytwory, które dziś podziwiamy, noszą ślady religijności szczególnego typu. Jest ona nie tylko uznaniem niewystarczalności człowieka i jego zależności od bóstwa, lecz przekonaniem o szczególnej wartości ludzkiej myśli i konsekwencji wydarzeń przeszłości. Uogólnione w postaci przysłów, łatwych do zapamiętania powiedzeń, towarzyszyły społeczeństwu i stały się swoistą wspólną pamięcią, zbiorem doświadczeń przydatnych i godnych wcielenia w życie.

Te tradycje są osadzone w sposobie życia, w środowisku, z którego wyrasta autor lub redaktor, co bibliści nazywają z niemiecka *Sitz im*

Leben. W obrębie tego zjawiska mieszczą się także sposoby mówienia, utrwalone przez codzienność i częstość stosowania, a następnie dzieła literackie, które w tamtym czasie czytywano. Umiejętność pisania i czytania nie była jednak aż tak rozpowszechniona, byśmy mogli twierdzić, że zachowane do dziś zabytki są produktem przede wszystkim tak zwanej mądrości ludowej. Oczywiście nie da się zaprzeczyć temu, że nawet wspaniałe i bardzo cenne pod względem artystycznym teksty zawierają popularne powiedzenia czy przysłowia, bardzo nieraz stare zabytki przekazywane najpierw jedynie w formie ustnej. Wierszowane, różnej wartości artystycznej utwory łatwo zapamiętać. Zapisywano natomiast rzeczy przede wszystkim użyteczne, jak umowy, długi finansowe, podręczne notatki, często na wszystkim, co się nadawało do pisania, jak skorupy naczyń, kamienie, drewnienka, a także – pewnie z dużą satysfakcją – zapisywano ściany. Jeśli jednak zainwestowano w porządną materiał pisarski, jak papirus czy pergamin, wówczas ceniono go sobie i bardzo ekonomicznie go wykorzystywano. Czytając zachowane w ten sposób teksty, zapoznajemy się często z dziełami nieprzypadkowymi, których wysokie walory literackie i ogólnie humanistyczne warunkowały dalszy ich wpływ na ludzi swoich czasów, często wychodząc poza swój obszar kulturowy. Zapoznając się zatem z literacką spuścizną tamtych czasów, przenosimy się również w środowisko elitarne, związane z centrami politycznymi lub religijnymi, które jednocześnie pełniły funkcje ośrodków kulturalnych. Stajemy się zatem świadkami utrwalania i przekazywania dorobku pokoleń, których doświadczenie uznano za na tyle cenne, by poświęcić mu czas, a także wówczas bardzo cenny materiał, taki jak szlachetne gatunki papirusu czy później pergamin.

Oczywiście trzeba zaznaczyć, że nie wszystko, co stare, jest z mocy czasu cenniejsze od nowszego. Mania na wręcz cześć składaną co starszym zabytkom literackim towarzyszyła również kulturze rzymskiej, gdzie słusznie stała się obiektem zajadłych ataków, między innymi Horacego. Przekonanie, że *im starsze, tym lepsze* – to dziwne motto i może sprawdza się co do wina, lecz nie zawsze co do dzieł literackich. Patrząc natomiast pod kątem oddziaływania danego utworu, sposobów dbałości o tekst dzieła, oceniając wreszcie jego kompozycję według zasad ówczesnej sztuki piśmienniczej, możemy odkryć perły, które do dziś cieszą dusze i umysły ludzkie. Pewien poziom bezpieczeństwa politycznego i społecznego oraz rozwoju cywilizacyjnego, dzięki któremu ludzie znajdują czas, który mogą poświęcić mądrości, analizom świata, pięknu

i zwykłej radości, pobudza rozwój myśli ludzkiej na poziomie bardziej abstrakcyjnym i zarazem owocuje pięknem cieszącym duszę człowieka starożytnego nie tylko samą codzienną użytecznością.

Dotarcie do tamtych czasów i osób wtedy żyjących staje się możliwe przede wszystkim dzięki pismu. W tej dziedzinie Egipcjanie zajmują wraz z mieszkańcami Mezopotamii pierwsze miejsce. Ukształtowali sztukę pisarską już w początkach swej państwowości (przełom IV i III tysiąclecia przed Chrystusem), by rozwinąć ją najpełniej w formie hieroglifów¹, upraszczając je potem przez pismo hieratyczne aż do popularnego, demotycznego. To bardzo ważny wynalazek, którego nie da się przecenić. Ważny także dla zapoznania starożytności. Odkrycie grobu bowiem nic nie powie dzisiejszemu uczonemu na temat sposobów przeżywania żałoby po bliskim, sprawowanych ceremonii i znaczenia pewnych przedmiotów, w które wyposażono osobę złożoną w mogile. Odnalezienie domu z pokojem dziecięcym nic nie powie o treściach przekazywanych mu przez rodziców czy wychowawców. To mogą nam natomiast przekazać teksty. Odkrywając je, zapoznając się z nimi, stajemy się pośrednimi świadkami tamtych czasów. Z głębi przeszłości przemawiają do nas dawni nauczyciele, osoby nieznanne z twarzy, lecz znane z mądrości życiowej i życzliwości wobec czytelników. Ich pisma były dla nich, a są i dziś dla nas, nie tyle inwestycją w drogi bibliofilom materiał kolekcjonerski, co sposobem na zapamiętanie treści istotnych. W ten sposób współczesny czytelnik staje się nie tylko obserwatorem dawnych zwyczajów, obrzędów, życia, lecz poniekąd ich uczestnikiem, kształtowanym przez mądrość starożytnych. W szerokim sensie zatem wypełnia także nakaz Pisma Świętego: mądry człowiek „badać będzie mądrość wszystkich starożytnych, a czas wolny poświęci prorocत्वom” (Syr 39, 1).

Przytoczony tekst Syracha w pierwszym znaczeniu dotyczy badania samej Biblii rozumianej jako słowo Boże. Nim jednak ona sama powstała, mądrości starożytnym przecież nie brakowało. Ten typ literatury rozwijał się na całym Bliskim Wschodzie. Badania naukowe wykazały, że szczególnie miejsce zajmuje tu Egipt ze swoją tradycją jako jedno z najpotężniejszych imperiów w dziejach świata. Urok tego kraju od-

¹ Dosłownie „święte znaki”. Nazwa wprowadzona ok. 200 roku przez chrześcijańskiego pisarza Klemensa z Aleksandrii (zob. CLEMENS ALEXANDRINUS, *Stromata*, 5, 4, 20). Sami Egipcjanie swoje pismo nazywali *mdw-ntr* (czytane prawdopodobnie jako *medu neczer* – pismo *mowy boskiej*). Oczywiście, że za ich pomocą nie zapisywano jedynie tekstów sakralnych. Dlatego wyobrażenia Greków na ten temat były znacznym uproszczeniem, choć ich słownictwo się przyjęło i jest używane.

działał również na Izrael nie tylko w czasach Jakuba, gdy jego plemię szukało wyżywienia podczas klęski głodu, chroniąc się pod skrzydła Józefa. Wiele biblijnych tekstów mądrościowych przekazuje nauki analogiczne do starszych od siebie instrukcji egipskich. Fascynacja tamtejszą kulturą trwa zresztą do dzisiaj. Wydaje się zatem przydatne zaproponować lekturę tłumaczenia jednego z najważniejszych dzieł mądrości Egiptu, tak zwanych Pouczeń Amenemope, wraz z krótkim wprowadzeniem i niezbędnym według piszącego niniejsze słowa komentarzem. Nauki te to rzecz znana w świecie od lat, lecz w języku polskim do dziś niedostępna. Poza wąskim gronem biblistów i egiptologów mało znana, a często niedoceniana nawet na podstawowych studiach teologicznych. Rozszerzenie znajomości tego dzieła Amenemope i możliwego jego oddziaływania na Biblię jest przydatne z powodu osadzenia naszej europejskiej kultury na fundamencie judeochrześcijańskim oraz na szczególnie popularność starożytnego Egiptu.

1. Egipcjanie o swojej mądrości

Jak Egipcjanie sami widzieli swoją tradycję? Podsumowanie tak długiej ich historii na tak niewielu stronach jest niemożliwe. Chodzi raczej o pewne wskazania, które pozwolą nakreślić tło, na którym zarysowuje się środowisko powstania prezentowanego Czytelnikowi dzieła Amenemope. Trzeba zatem wrócić do dziejów dawniejszych niż rozkwit literatury Greków. Dla samych Egipcjan szczególną rolę odgrywała idea mądrości, zwanej w ich języku *Ma'at*, tłumaczoną czasem jako Mądrość, choć w rzeczywistości była pojmowana jako symbiozę prawdy, mądrości i porządku, co z grecka ujmuje się słowem kosmos. Uważano, że jest córką boga Ra. Co więcej, uchodziła poniekąd za jego najwspanialsze dziecko i sama nadawała mu blasku. W Hymnie do *Ma'at* ze świątyni Amona w El-Hibis chwalono tego boga śpiewając: *jakże jesteś wspaniała ze względu na Ma'at!* To ona wspierała samo Wschodzące Słońce². Co więcej, wszystkie bóstwa na równi z ludźmi żyły według zasad podanych przez nią. Przeciwwstawić się jej było głupie i zarazem karane³.

Tę uosobioną Mądrość wiązano ze stworzeniem i przedstawiano jako małżonkę Thota, w postaci ludzkiej, ze strusim piórem wetkniętym za opaskę na głowie. Brała udział w sądzie nad zmarłymi. Była świad-

² Np. Tak zwany Hymn do Wschodzącego Słońca z grobu Kheruef, TT 192 wers 6.

³ Szerzej np. A. RUIZ, *The Spirit of Ancient Egypt*, New York 2001, 15-16.

kiem czterdziestu dwóch zaprzeczeń, rodzaju spowiedzi negatywnej, w której dusza zarzekała się, że nie popełniła wymienianych przez siebie czynów. Ma'at wreszcie oceniała prawdomówność sązonego: jeśli serce zmarłego ważyło więcej niż pióro bogini, rzucono delikwenta na pastwę demona o imieniu Ammit, jeśli zaś został uznany za sprawiedliwego, wyruszał w swą ostatnią podróż za Zachodnie Góry (symbol zaświatów), które wraz z Ma'at przyjmowały go w pokoju⁴.

Analizy na temat Ma'at to prawdziwe morze naukowej literatury. Oddajmy zatem na chwilę głos samym Egipcjanom. Jeden z tekstów powstałych w okresie Nowego Państwa śpiewa:

*Ra ustanowił króla
nad ziemią żywych, na zawsze i na wieki,
aby sądził ludzkość i zaspokajał potrzeby bogów,
aby wprowadził w życie Ma'at i wyplenił zło⁵.*

Można było zatem czynić tę Mądrość i był to przede wszystkim obowiązek królewski. Wiąże się to z kapłańskimi prerogatywami króla jako tego, który był odpowiedzialny za zachowanie równowagi w świecie. Jej obecność według egipskich wierzeń zapewniała pomyślność. Świat rozkwitał dzięki Ma'at:

*Ma'at zstąpiła na ziemię w ich czasach,
i zbratała się z bogami.
Wiele jedzenia było w brzuchach ludzi,
a nie było niczego niewłaściwego w kraju,
Żaden krokodyl szybko nie napadał,
nie było żadnego zęba węża,
w czasie pierwszych bogów.
Ma'at zstąpiła z nieba w ich czasach,
i dołączyła się do żyjących na ziemi.
Kraj znajdował się w dostatku, brzuchy były napelnione,
nie było ni jednego roku głodu w Obu Krajach⁶,
ściany się nie zawałyły, ciernie nie kludy
w czasie pierwszych bogów⁷.*

Tekst ten przypomina opis świata przemienionego przez Dziecię, co zapowiadał Stary Testament (Iz 11,6-9), a także czwarta Ekloga Wergi-

⁴ Por. np. Papirus Ani 4 z Księgi Umarłych.

⁵ J. ASSMANN, *Der König als Sonnenpriester*, Glückstadt 1970, 22.

⁶ Czyli w Górnym i Dolnym Egipcie.

⁷ Za: H. RINGGREN, *Word and Wisdom: Studies in the Hypostatization of Divine Qualities and Functions in the Ancient Near East*, Lund 1947, 46.

liusza wyrażająca entuzjastyczne nadzieje związane z dojściem do władzy w Rzymie Oktawiana Augusta. Motywy te, choć podobne, nie są od siebie wprost zależne. Pokazują jednak pewną prawidłowość, która przebija się z pism starożytnych: troska o trwanie dobra w świecie jest obowiązkiem pewnych wybranych jednostek, obdarzonych nadprzyrodzoną mocą. Dlatego właśnie na faraonie spoczywała troska o porządek świata. On zastępował Ra, który po latach spędzonych na ziemi udał się do niebios. Z królewską godnością związały się obowiązki utrzymywania świata w ładzie, który gwarantował jego istnienie i oddalał zagrożenie wtargnięcia mocy chaotycznych. Można było więc wołać w modlitwie, życząc wszystkiego co najlepsze: *zakwitnij jak w pradawnych czasach według zamysłów Ma'at*⁸. Faraon zatem był niejako z urzędu wolny od wszelkiego kłamstwa, a Mądrość pochodząca z serca boga Ra towarzyszyła mu podobnie jak swemu boskiemu ojcu.

Co ma jednak do tego zwyczajny człowiek? Po pierwsze, jak każdy śmiertelnik, trafi po śmierci na sąd Ma'at. O wiele bardziej znaczące było to, że środowisko egipskich pisarzy doceniło tę Mądrość i jej wpływ na Egipt, widząc w niej nadprzyrodzoną, boską moc. Niech przyjdą nam z bezpośrednią pomocą słowa samych Egipcjan. Jeden z pisarzy okresu Ramessydów, żyjący w grupie robotników w okolicy Luksoru, na grobowej statui umieścił napis, rozpoczynający się od słów:

*Thot, pan południowego Heliopolis,
władca, który objawia Ma'at i zlicza Ma'at,
który kocha Ma'at i daje Ma'at temu, który wykonuje Ma'at*⁹.

Uznanie boga Thota za władcę nad Mądrością uczyniło go niejako arcynauczycielem. Wspomniany pisarz więc niejako naturalnie rozpoczynał swoją pracę od modlitwy do tego bóstwa i od złożenia mu ofiary kadzielnej i wylewając na jego cześć wodę¹⁰. Zatem również prywatna pobożność egipska nie stroniła od kultu uosobionej i ubóstwionej Mądrości, choć znamy ten fakt oczywiście jedynie za pośrednictwem inskrypcji, tekstów bądź dzieł sztuki o charakterze religijnym, życie zaś niższych warstw społecznych pozostaje ciągle niedostatecznie poznane.

⁸ H. FRANKFORT, *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago 1978, 51; J.R. BLACK, *The Instruction of Amenemope: A Critical Edition and Commentary, Prolegomenon and Prologue*, University of Wisconsin-Madison 2002, 66-67.

⁹ K.A. KITCHEN, *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical*, Oxford 1975-1990, 1:186/15.

¹⁰ J.R. BLACK, *The Instruction of Amenemope*, 132.

Wracając jednak do samego środowiska egipskich pisarzy, trzeba zauważyć, że podkreślenie przez nich znaczenia Mądrości zaowocowało powstaniem nowego gatunku literackiego, zwanego po egipsku *sbojet*. Słowo to pochodzi od czasownika nauczać¹¹. Chodzi zatem o pouczenie, naukę, instrukcję, co dość niezręcznie tłumaczy się na polski czasem jako mądrość, zapewne przez analogię do mądrościowej literatury biblijnej. Czasami stosuje się też nazwę *literatura Ma'at*, co jednak ma szersze znaczenie i trzeba o tym pamiętać¹². Teksty tego typu pojawiły się dość wcześnie, stały się bardzo popularne i owocowały przez setki lat nowymi dziełami. Były one przydatne przede wszystkim przez swój pouczający charakter, a także humorystyczny wymiar. Popularna ta mądrość, często wyrażona w formie przysłów, wychodząc początkowo z klas egipskiej arystokracji, w okresie Nowego Państwa objęła również klasy średnie. Wyrażała optymizm, wiarę w dobroć ludzką i w to, że człowiek jest skłonny do przyjęcia dobrej nauki¹³.

Najstarsze zachowane w całości pouczenia są autorstwa Ptahhotepa i stanowią już przykład w pełni ukształtowanego utworu tego rodzaju: podają imię autora, wymieniają jego godności, przekazują rady bardziej lub mniej praktyczne, czasem o charakterze etycznym, ale niewątpliwie są to słowa zupełnie życiowe. Ich wspólnym elementem było wezwanie do czynienia mądrości (*Ma'at*), do jej mówienia, nie tylko w obszarze kosmosu, lecz także społeczeństwa i życia jednostki¹⁴. Budować na niej to oprzeć się o wartości trwające niezmiennie od czasów Ozyrysa. Jak faraon był wolny od kłamstwa, taki też staje się człowiek czyniący Mądrość. Te i podobne przymioty człowiek może w sobie odkrywać i je wypracować. Mając taką świadomość, Ptahhotep może stwierdzić:

*Nie małe to, co zrobiłem na ziemi,
a żyłem sto dziesięć lat
jako prezent króla;
zaszczyty przewyższają te, które należały do przodków,
z powodu wykonywania Ma'at dla króla,
aż do stanu wywyższenia¹⁵.*

¹¹ Na ten temat T. ANDRZEJEWSKI, *Nauka Ptah-hotepa*, „Przegląd Orientalistyczny” 4 (1955), 443-447; zob. także tenże, *Opowiadania egipskie*, Warszawa 1958, 7.

¹² Wymienia się tu także autobiografie, testamenty królewskie, pouczenia lojalności, mowy, dialogi, hymny i modlitwy. Por. J. R. BLACK, *The Instruction of Amenemope*, 183-184.

¹³ M. LICHTHEIM, *Ancient Egyptian Literature. A Book of Readings*, vol. I, The Old Kingdom, Berkeley – Los Angeles – London 1976, 5-6.

¹⁴ J.R. BLACK, *The Instruction of Amenemope*, 156 z podaną tam literaturą.

¹⁵ To jest śmierci.

Można zatem było pochwalić się czynieniem Mądrości i zarazem stwierdzić przez to, że jest się człowiekiem prostym, czyli takim, który nie dopuszczał się podstępnych działań. Temat ten staje się istotniejszy w zakresie autobiografii egipskich. Dzieła te, pełne tytułów i pochwał, są trudne do czytania przez współczesnego czytelnika, nieobeznanego z egipską czołobitnością i skromnością zupełnie innego typu niż dzisiejsza. Pokazują one jednak szereg przymiotów, które po śmierci przypisywano zmarłemu jako jego zalety. Zwracając na nie uwagę, można przybliżyć pewne moralne wymagania, które stawiano człowiekowi i przez nie pośrednio wyszczególnić podstawowe przejawy Mądrości w jego życiu. Zamiast zestawień dokonanych przez naukowców¹⁶, niech przemówi do nas Harchuf, dostojnik egipski z okresu Starego Państwa, za czasów panowania faraonów Merenre i Pepiego II (XXIII wiek przed Chr.) namiestnik Asuanu i Elefantyny. Pochowano go w okolicach Asuanu. W inskrypcji umieszczonej nad wejściem do jego grobu czytamy między innymi¹⁷:

*Dalem chleb głodnemu, ubranie nagiemu,
przewiozłem na łód tego, kto nie miał łodzi [...]*

*Nigdy nie powiedziałem nic złego do nikogo znaczącego przeciw komukolwiek,
ponieważ chcę, by moje imię było doskonale na oczach Wielkiego Boga.*

*Nigdy nie rozsądzałem między dwoma stronami,
w przypadku gdy syn został pozbawiony dziedzictwa swego ojca.*

Pewien Idu, dostojnik żyjący również za panowania szóstej dynastii, pochowany w okolicach Gizy, w górnej inskrypcji swego grobu dodaje kilka innych szczegółów:

*Byłem pełen czci wobec mojego ojca i szacunku dla mojej matki [...]
Nigdy nie powiedziałem czegokolwiek złego, niesprawiedliwego
ani żadnego oszustwa wobec żadnego człowieka.*

Te stereotypowe formuły autobiograficzne powtarzają się bardzo często. Pokazują nam, że zasady Mądrości opisują po prostu uczciwe życie. Pochwalenie się nim nie uchodziło za nic złego. Co więcej, treści

¹⁶ Syntetycznie można tu wymienić następujące cechy: szacunek dla rodziców, troska dla rodzeństwa i o dzieci, uczciwość i prawdomówność, sprawiedliwość, dobroć i życzliwość, lojalność i oddanie, pilność i kompetencja, skromność, spokój i umiar. Zob. M. LICHTHEIM, *Moral Values in Ancient Egypt*, OBO 155, Fribourg – Göttingen 1997, 87; J.R. BLACK, *The Instruction of Amenemope*, 158.

¹⁷ Autobiografia Harchufa 5; 7.

te, praktykowane za życia, a po śmierci wypowiedziane w odpowiednim momencie, miały zapewnić pośmiertne szczęśliwe życie. Widzimy zatem, że literatura tego typu, obecna w instrukcjach czy biografiami egipskich, przez swój ludzki wymiar stała się dziedzictwem o ogólnym, humanistycznym wymiarze. Proponowana przez nich Ma'at stała się mądrością o charakterze życiowym, praktycznym, wpływającym na życie społeczne.

2. Egipt i jego mądrość w oczach starożytnych Greków

Mądrościowy wymiar tradycji Egiptu był szeroko znany poza jego granicami. Obok wspaniałych budowli i starożytności istnienia, z czego już wtedy zdawano sobie sprawę, mądrość była kolejnym elementem sławiącym mieszkańców doliny Nilu. Najsławniejsze świadectwa tego zachwytu, choć wcale nie najstarsze, pochodzą z obszaru kultury i literatury Grecji. Ojciec historii, Herodot z Halikarnasu, w swoich *Dziejach* całą drugą księgę poświęca wyłącznie Egiptowi. Według niego Egipcjanie uważali się za najdawniejszych ludzi na świecie. Przekonaniu temu miał położyć kres makabryczny eksperyment z dziećmi, które faraon Psammetych I rozkazał wychowywać, nie mówiąc do nich ani nie ucząc ich mówienia, by się przekonać, w jakim języku zaczną mówić same z siebie. Podobno domagały się jedzenia nie po egipsku, lecz słowem frygijskim *bekos – chleb*¹⁸.

Herodot jednak nie odmawia Egiptowi mądrości w ustaleniu kalendarza¹⁹, a także pisze, że to właśnie z Egiptu do Grecji zawędrowała dwunastka głównych bogów. Cały zresztą kult religijny, święta, a także sztuka wieszczona miały pochodzić z Egiptu²⁰. Jedyne, co można Egipcjanom było zarzucić, to przesadność lub nadmierną religijność, wyrażającą się we wręcz niezliczonej ilości czczonych bóstw²¹.

Wspaniałość i starożytność cywilizacji nad Nilem była rzeczywiście sugestywna. Dla dawnych podróżników i badaczy ogromnie ważne było to, że Egipcjanie prowadzili kroniki. Z nich wielu zaczerpnęło swoją wiedzę²², która została spisana w języku greckim i dotarła do nas,

¹⁸ HERODOTUS, *Historiae* 2, 2.

¹⁹ HERODOTUS, *Historiae* 2, 4.

²⁰ HERODOTUS, *Historiae* 2, 54-58.

²¹ HERODOTUS, *Historiae* 2, 50.

²² HERODOTUS, *Historiae* 2, 77.

będąc często jedynym źródłem dla historii i obyczajów tych zamierzonych czasów. Dość tu wymienić Manetona i jego *Egyptiaka*, którym, choć obarczonym pewnymi niedociągnięciami, nie sposób odmówić istotnego udziału w przekazie dawnych wydarzeń. Ten szczególnie urok i oddziaływanie Egiptu nie ominęły także Platona. Filozof ten wspomina o Atlantydzie, o której miał się dowiedzieć z opowiadań przekazywanych w rodzie Solona, który z kolei znał je najprawdopodobniej z ust Egipcjan. Jakkolwiek by nie było, w *Timajosie* Platon przytacza epizod z życia Solona, który miał udać się do Sais w Egipcie, gdzie usłyszał z ust starego kapłana:

- *Oj, Solonie, Solonie! Wy, Hellenowie, zawsze jesteście dziećmi. Nie ma starca między Hellenami. - On to usłyszał i powiada: - Jak to? Co to ty mówisz? - Młode dusze macie wszyscy - powiada. - Nie macie w nich żadnego dawnego mniemania, opartego na starych podaniach, ani żadnej wiedzy okrytej siwizną wieków. [...] Dlatego też i z tych przyczyn zachowują się u nas w podaniach zdarzenia najdawniejsze*²³.

Sami Egipcjanie zaś, co zanotował wprost Diodor Sycylijski²⁴, uważali, że byli mistrzami takich sław jak Orfeusz, Dedal, Homer, Likurg, Pitagoras i Demokryt, a przez ten wpływ byli rzeczywistymi twórcami greckiej nauki, w tym filozofii, matematyki i astronomii. Tym samym tropem idzie Plutarch z Cheronei. Autor ten w II wieku po Chr. tradycji egipskiej poświęcił utwór „O Izydzie i Ozyrysie”. Oprócz wspomnianych wyżej tradycji o poetach i politykach greckich, dodaje wzmiankę o pierwszych spekulacjach filozoficznych. Pisze on m.in., że *Homer*²⁵ *tak jak Tales, czerpiąc z egipskiej mądrości, uznał wodę za początek i prazródło wszystkich rzeczy*²⁶. Co więcej, uznanie księżyca za centrum świata, zwłaszcza w kontekście kalendarza egipskiego, Plutarch wiązał z mądrością, co z kolei przeciwstawia gwałtowności słońca²⁷. Warto się temu pisemku przyjrzeć ze względu na pewną syntezę poglądów greckich na temat Egiptu. Dążąc do poznania prawdy o bogach, pisarz ten docenia rolę kapłanów w kształtowaniu się mądrości i jej przechowywaniu. Ukryty jej charakter sprawia, że może być przekazywana w mitach i obrzędach oraz symbolach, niedostępnych dla zwykłych śmiertelników. Wiedza ta, ściśle złączona z religią i stanem kapłańskim, ma dla niego wymiar ezo-

²³ PLATO, *Timaios*.

²⁴ DIODORUS SICULUS, *Bibliotheca* 1, 96-98.

²⁵ HOMERUS, *Ilias* 14, 201.

²⁶ PLUTARCHUS, *De Iside et Osiride* 34d.

²⁷ PLUTARCHUS, *De Iside* 41d.

teryzny. Do dziś trwa przekonanie o nadzwyczajnym jak na owe czasy zakresie wiedzy egipskich kapłanów, której zazdrośnie strzeżono. Dzięki niej słudzy świątyni egipskich potrafili skutecznie i długo sprawować swoje urzędy. Nie jest to jedynie pozbawiona podstaw legenda.

Jakby na przekór tej ezoteryczności Plutarch stwierdza, że *posiadanie prawdziwego mniemania o bogach jest im bardziej mile niż jakiegokolwiek ryty i ofiary*²⁸. Co więcej, udział w prawdziwej mądrości jest dla niego darem szczególnym, ponieważ bóstwo do *udziału w rozumie i mądrości dopuszcza tylko częściowo, gdyż są to przymioty, które posiada i korzysta z nich wyłącznie bóstwo*²⁹. Dążąc do poznania prawdy o bogach, pisarz ten docenia rolę kapłanów w kształtowaniu się mądrości i jej przechowywaniu. Ukryty jej charakter sprawia, że może być przekazywana w mitach i obrzędach oraz symbolach, niedostępnych dla zwykłych śmiertelników.

Większość z powyższych spostrzeżeń jest ściśle związana z religią i mitologią, która dzięki swemu politeistycznemu charakterowi była możliwa do zaakceptowania przez wiele narodów, wyznających początkowo różne religie. Nie można jej jednak z tego powodu deprecjonować. Mit bowiem, jak zauważył to już Plutarch, w sposób niejawni odbija przezroczystość prawdy³⁰ i jest rodzajem filozofii człowieka na etapie jeszcze przedfilozoficznym, co potwierdza także współczesna nauka. W tej postaci jako słowo mądrości te treści mogły zostać zaakceptowane także przez czczący swego wyjątkowego Boga Izrael.

3. Mądrość Egiptu w oczach Izraela

Biblia jest jednym ze świadectw wskazujących na szerokie zainteresowanie tradycją Egiptu. Ma ona jednak wymiar szczególny, po pierwsze jako księga święta, których to ksiąg świętych starożytny Bliski Wschód z reguły nie miał, podobnie zresztą jak Grecja i Rzym³¹, a po drugie jako księga wyrosła na gruncie kształtującego się monoteizmu. Świadomość tej wyjątkowości nie może ująć uwadze. Wówczas będziemy mogli docenić nie tylko sam ekskluzywizm objawienia biblijnego, lecz także jego odwagę i otwartość na tradycję egipską w jej ogólnoludzkim charakterze.

²⁸ PLUTARCHUS, *De Iside* 1.

²⁹ PLUTARCHUS, *De Iside* 351d.

³⁰ PLUTARCHUS, *De Iside* 9c.

³¹ Poza nielicznymi wyjątkami, jak orfizmem.

Księga Rodzaju sugeruje obecność na dworze egipskim mędrców potrafiących wyklądać znaczenie snów. Wśród nich szczególną sławę zyskał Józef, syn Jakuba, odnajdując właściwe znaczenie prorocze snów przełożonego piekarzy i szefa podczaszych faraona (Rdz 41). Ten sam temat powraca w historii Mojżesza, który musiał się przeciwstawić mędrcom egipskim, czyniącym dzięki swej tajemnej wiedzy znaki podobne do tych, które z rozkazu Boga czynił Mojżesz. Dopiero wtedy, gdy nie potrafili sprowadzić komarów, wyznali, że *palec to Boży* (Wj 8, 15).

Nie zawsze mądrość egipska była odbierana w tak negatywnym kontekście. W mowie św. Szczepana (Dz 7, 22) Mojżesz został przedstawiony jako osoba zaznajomiona z wszelką mądrością egipską. Tradycja królewska mądrość Salomona porównuje z mądrością ludzi Wschodu i Egipcjan (1 Krl 5, 10). Wydaje się, że w tym przypadku mamy do czynienia z pewnym stereotypem, który nakazywał doceniać mądrość tych dwóch krain, czyli Mezopotamii i Egiptu, pisujących niejako cały ówczesny świat. Przez zestawienie z dwoma najpotężniejszymi sąsiadami Izraela, a w gruncie rzeczy z najbardziej dla niego znaczącymi, Salomon został ukazany jako największy mędrzec na ziemi.

Refleksja podejmowana przez mędrców izraelskich w późniejszych czasach jest świadectwem swoistego poszerzenia świadomości. Zdano sobie sprawę z tego, że mądrość nie jest jedynie własnością Izraela, lecz przenika wiele kultur ościennych. Pojawił się wówczas problem: skąd ona się wzięła w krajach pełnych politeizmu, w których Boga, prawdziwego źródła mądrości, w ogóle nie znano. Problem ten starano się rozwiązać w różnoraki sposób. Nim przyjrzymy się propozycjom samej Biblii, przejdźmy do świadectw żydowskich pozabiblijnych, które świadczą o kreatywności w tej dziedzinie. Żydzi w późnym okresie mieli świadomość znaczenia tradycji pogańskich Egiptu i innych krajów. Od śmierci Aleksandra Wielkiego (313 przed Chr.) i kilku wojen jego sukcesorów (tak zwanych diadochów), które utworzyły świat nieznany dotychczas, dotarło do Żydów, zwłaszcza żyjących poza Palestyną, że istnieje mądrość i piękno niezwiązane z Izraelem. Szukali więc odpowiedzi na palące pytanie o to, skąd poganie mogli poznać i przyswoić sobie moralną doskonałość, mądrość, a zwłaszcza teologię o charakterze filozoficznym, w tym postulaty istnienia jednego bóstwa. Żydzi mieszkający w hellenizowanym Egipcie, często podobnie jak ich sąsiedzi Egipcjanie, oficjalnie mówiący już po grecku i noszący czysto greckie imiona, stali się niejako przekazicielami swej tradycji. Był to

jednak proces szczególny, a polegał na asymilacji obcych treści przez przypisanie ich swoim przodkom. Poszli zatem drogą odwrotną do tradycji Greków, którzy uznali źródła swej wiedzy w Egipcie³².

Pewien Arystobul, podobno wychowawca jednego z egipsko-macedońskich królów Ptolemeuszów (zapewne późniejsza fikcja), lekko zmienił znany poemat Aratosa z Soloj pod tytułem *Fainomena*, by w świecie pełnym bogów można było dostrzec Boga jedyne. Czynił to zapewne z troski o to, by Biblia i żydowskie prawo nabrały formy filozoficznej, formy przez Greków do przyjęcia. Nie przeszkadzało mu zatem, że Aratos pisał o tym, że wszystko Zeusa pełne. Lekka modyfikacja utworu i odpowiedni komentarz sprawiły, że w pogańskim bogu można dostrzec Boga jedyne! Tego typu tendencje znalazły najpełniejszy swój wyraz w pismach Filona Aleksandryjskiego, który przekształcił tradycję żydowską do tego stopnia, że mogła zostać uznana za jedną ze szkół filozoficznych. Alegoryczna interpretacja Biblii stała się bramą do uznania w pierwotnych, antropomorficznych tekstach i bardzo dawnych sposobach wypowiedzania się prawdziwej mądrości o charakterze niemal greckim i filozoficznym. Ten wątek można przekształcić i przedstawić go w ten sposób, by to Biblię, a ściślej Pięcioksiąg, ukazać za źródło wszelkiej mądrości. Skoro tak można ująć historię, to dla Arystobulosa uczniami Mojżesza mogą się stać Orfeusz, Pitagoras, Sokrates i Platon; a wszystko dzięki ich wizytom w Egipcie, gdzie mieli okazję poznać wspaniałą naukę Jedyne Boga.

W późniejszych czasach dostosowywano dzieła wielkich poetów do potrzeb judaizmu. Ponieważ nie istniało pojęcie praw autorskich, można było z czystym sumieniem lekko zmodyfikować stare poematy, by dostosować je do aktualnych potrzeb. W ten sposób Jerozolimę i tradycję żydowską zaczęli opiewać wspomniany już Orfeusz, a także Homer, Hezjod czy tragiccy greccy. Dziełka te, często pisane pod imionami sławnych poetów dawnych czasów, zachowały się do tej pory jako swoiste wyznanie wiary w egipsko-greckim kotle wzajemnie przenikających się tradycji.

Dopuszczano się jeszcze ciekawszych interpretacji. Wydaje się, że jedną z najbardziej skrajnych zaprezentował Żyd aleksandryjski imieniem Artapanos. Zostawił on nam napisany po grecku romans o Mojżeszu, bazujący na Biblii. Według niego Abraham nauczył faraona

³² Na ten temat w j. polskim istnieje świetne opracowanie, które jest podstawą także powyższych uwag: A. ŚWIDERKÓWNA, *Bogowie zesłi z Olimpu. Bóstwo i mit w greckiej literaturze świata hellenistycznego*, Warszawa 1991, 269-331.

astrologii, a Józef, uciekając przed swoimi braćmi, został od razu przedstawiony faraonowi i mianowany zarządcą całego kraju: zreorganizował uprawę ziemi oraz jej podział, a nadto wynalazł systemy miernicze. Według tegoż Artapanosa, Mojżesz sam został przez Greków nazwany Muzajosem i pod tym imieniem jest znany jako nauczyciel Orfeusza. Co więcej, wynalazł sztukę budowania piramid, broń, metody nawadniania, maszyny wojenne, a nadto filozofię, hieroglify i egipskie kultury! Każdemu z trzydziestu sześciu nomów przydzielił innego boga, symbolizowanego przez zwierzęta. Modyfikacja mitologii greckiej idzie tu tak daleko, że Orfeusz otrzymuje młodszego od siebie poetę jako nauczyciela. I co za zdumiewające przekształcenie Mojżesza w wynalazcę kultu i mądrości egipskiej! Co więcej, tenże Mojżesz miał otrzymać kult, co prawda nie boski, lecz równy boskiemu. Dziwaczne te teorie według autora nie sprzeciwiają się Biblii; choć rzeczywiście nie nazywa Mojżesza bogiem, to przypisuje mu dzieła Thota, zwanego przez Greków Hermesem. Wydaje się, że nie jest to ważne, skoro ostatecznie można dowartościować Mojżesza jako mędrca egipskiego i greckiego, uznać nieszkodliwość pogaństwa egipskiego i jego tradycji, a przede wszystkim obronić tradycję swego narodu³³. Dyskusja trwała także w środowisku chrześcijańskim, obficie czerpiącym z kultury greckiej i rzymskiej. Przybrała ona nawet formę oskarżenia Egipcjan o kradzież mądrości Bożej³⁴, dzięki czemu można było obronić ideologię odmawiającą jakiegokolwiek samodzielności pozytywnym według objawienia biblijnego elementem egipskim.

Dyskusja między judaizmem a tradycją egipską, której bardzo ogólny zarys przedstawiono, trwała zatem wiele wieków i zaowocowała zaskakującymi nieraz konstrukcjami myślowymi, w tym teologicznymi. Pojawiają się one, choć bez bliższych uszczegółowień, już w opisach biblijnych, a rozkwitają w epoce hellenistycznej. Wpływ Egiptu zazna-

³³ Napaści ideologiczne tamtych czasów przypisywały Żydom pochodzenie od niewolników, którym przewodził pewien trędowaty Asarsefor, czyli Mojżesz. Z poglądami tymi polemizował Józef Flawiusz. Zob. FLAVIUS IOSEPHUS, *Contra Apionem*; także ORIGENES, *Contra Celsum* 3, 6.

³⁴ Dyskusję rozpoczętą w Aleksandrii pogłębił Filon, a w chrześcijańskim gronie pisarzy św. Justyn męczennik. Sprawa nabrała rozmachu w epoce Klemensa Aleksandryjskiego, który *de facto* uznał wartość i niesprzeczność z objawieniem chrześcijańskim większości rozwiązań proponowanych przez całość greckiej filozofii z wyjątkiem Epikura i jego zwolenników jako zaprzeczających Opatrzności i hołdujących przyjemnościom. Por. A. DI BERARDINO – B. STUDER, *Historia teologii*; t. I, *Epoka patrystyczna*, red. A. Di Berardino – B. Studer, Kraków 2003, 206.

czył się w tłumaczeniu Biblii na grekę, w przekazaniu Mądrości Syracha, której hebrajski oryginalny tekst zachował się jedynie w fragmentach. Księga Mądrości zaś, która powstała w Egipcie od razu w języku greckim, w dużej mierze krytykuje religię egipską. Próbując sięgnąć do pierwszego okresu wpływu tradycji egipskiej na Izrael i zwłaszcza na samą Biblię hebrajską, trzeba powrócić do dawniejszych czasów, owocujących powstawaniem tekstów mniej lub bardziej podobnych do literatury *Ma'at*. Zalicza się do tego nurtu na przykład Pieśń nad pieśniami, biblijną księgę opiewającą miłość ludzką, poetyckie opracowanie dawnych pieśni przypisanych wspomnianemu królowi. Podobnie w tradycji chrześcijańskiej interpretowano Psalmy, ich większość przypisując Dawidowi, ojcu Salomona. Pośród biblijnych dzieł mądrościowych znajdują się również instrukcje: Księga Przysłów, Księga Koheleta oraz znacznie późniejsza Mądrość Syracha. W ten sposób można interpretować duże fragmenty również Księgi Tobiasza, Hioba, a także innych.

Jak jednak problem podobieństw mądrości pogan do świętych tradycji objawionych rozwiązuje sama Biblia? Należy do niej teraz wrócić, przyglądając się księgom, powstałym w kontekście wpływu kultur pozabiblijnych, zwłaszcza greckiej, co niejako wymusiło podobną do wyżej opisywanej konfrontację. Nie wystarczały już proste zestawienia czy odniesienia do Egiptu, pojawiające się jakby mimochodem w kontekście Wyjścia czy panowania Salomona. Rzecz nabrała rumieńców w kontekście wyżej przytoczonych odpowiedzi udzielonych przez diasporę w sumie w sposób tak twórczy, jak i ryzykowny.

Biblia jest jednak księgą świętą. W tworzeniu się jej kanonu uwzględnić trzeba to, że interpretowano ją jako instrument przekazujący Boże objawienie. Zatem ujmuje ona świat z perspektywy religijnej, interpretując jego zjawiska w tej właśnie perspektywie. Księgi, do których fragmentów trzeba się tu odwołać, są teologicznym podsumowaniem rozważań umysłu oświeconego wiarą w Jedyne Boga, są przykładem refleksji mędrców pełnych wiary, którzy zdawali sobie sprawę z tego, że mądrość ma szerszy zakres niż konkretna religia i w różny sposób przenika wiele środowisk. Już sama postać Hioba, pochodzącego z krainy Uz, człowieka, który przez proroka Ezechiela (14, 14-20) został zestawiony z Noem i Danelem³⁵ jako wzór, budzi zastanowienie i zmusza do

³⁵ Prawdopodobnie chodzi o mędrca i bardzo dawnego bohatera kananejskiego, różnego od proroka o tym imieniu. Wskazuje na to tekst hebrajski spółgłoskowy i odnalezione w Ugarit kananejskie poematy o Danelu. Postać ta pojawia się również w Ez 28,3, w którym prorok zarzuca królowi Tyru, że uważa się za mędrszego od Danela.

wyciągnięcia wniosków, że sama Biblia uznaje obecność Bożego działania poza Izraelem, a nawet dopuszcza istnienie ludzi świętych poza Narodem Wybranym!

Refleksja teologiczna izraelskich mędrców zaowocowała wypracowaniem koncepcji Mądrości jako podstawy stworzenia Bożego. Jako uosobiona została przedstawiona w sposób podkreślający odwieczność jej istnienia. Hymny na jej cześć zawarte w Księdze Przysłów to wspinały opis działania Bożego wobec całego stworzenia. Choć zatem podstawą wszelkiej mądrości jest bojaźń Boża (np. Prz 1, 1-7) i w związku z tym najlepiej objawia się ona w Izraelu, to jednak nie ogranicza się tylko do niego. Mądrość jako zasada stworzenia ma wymiar znacznie szerszy niż objawienie się Boga w historii (np. Prz 8, 22-36; Syr 24). Jej cechy wymienione przez autora Księgi Mądrości noszą znamiona nie tyle ściśle religijne, co ogólnoludzkie (Mdr 7, 22-23). Jest ona zatem niejako z natury miłująca ludzi (Mdr 1, 6; 22, 23). Przenikając wszystko, stała się Boskim elementem spajającym świat i zarazem miejscem, w którym mógł się rozwijać specyficzny dialog między różnymi religiami i kulturami. Jego przykładem stała się mądrość ujmująca pozytywne w życiu zasady w postaci przysłów. Zdając sobie sprawę z jej powszechności, łącząc ją z przejawem Bożej obecności, która najlepiej ukazała się w Izraelu. Może zatem funkcjonować jako przygotowanie do przyjęcia objawienia biblijnego, a nawet jako wspólna płaszczyzna dla dyskusji na wspólne tematy przez osoby wyznające tak różne poglądy³⁶. Mądrość ościennych wobec Izraela narodów mogła zostać zaakceptowana po modyfikacji jej treści w świetle monoteizmu. Zatem jeśli nawet mówi się o uosobionej mądrości, tak podobnej do egipskiej *Ma'at*, kontekst teologiczny jest zupełnie różny, a podobieństwa dotyczą często tylko niewielu wątków czy też form literackich.

Warto zaznaczyć, że teologiczne podejście uznające elementy Bożej mądrości w pogańskich kontekstach kulturowo-religijnych nie ogranicza się do samego Pisma Świętego ani tradycji żydowskiej. Wydawało ono i wydaje wiele dzieł, wśród których najdostojniejsza wydaje się księga *Praeparatio evangelica* Euzebiusza z Cezarei. W ten sposób niektórzy spośród starożytnych teologów ujmowali wcześniejsze i pozabiblijne tradycje jako przygotowanie do objawienia biblijnego, lecz nie uważali ich za jego źródło. Ta koncepcja jest znacznie późniejsza.

³⁶ Por. np. G. WITASZEK, *Mądrość starotestamentowa "miejscem" dialogu międzyreligijnego*, w: *Biblia podstawą jedności*, red. A.R. Sikora, Lublin 1996, 49-60.

Uznaje się jednak, że pogańskie teksty stają się natchnione w momencie wejścia w skład ksiąg biblijnych, a nie na mocy swej wyjątkowości. Centrum jest zatem natchniona całość Pisma Świętego i objawienie publiczne. Nie zmienia to faktu, że owe przygotowania do Ewangelii, zauważone choćby przez Euzebiusza z Cezarei, mają ogromną wartość jako teologiczne interpretacje działania Boga poza Narodem Wybranym, ponieważ *Duch wieje, kędy chce* (J 3, 8).

4. Pouczenia Amenemope: tekst i jego pochodzenie

Starożytni stawiali czoła problemowi wspólnych wątków w różnych tradycjach na sposób ogólny, szukając raczej ogólnych zasad niż szczegółowych opisów. Przez wieki nie interesowano się zresztą zapożyczeniami literackimi, lecz raczej sensem duchowym. Dlatego aż do niedawna uważano, że wpływ mądrości Egiptu na Izrael i jego tradycję, który kształtowałby treść tej ostatniej, był praktycznie żaden³⁷. Koncentrowano się raczej na tradycji mezopotamskiej, która pozostawiła ślady w wielu miejscach Biblii, w tym w opisie stworzenia świata. Dopiero odkrycie Pouczeń Amenemope rzuciło światło na to zagadnienie³⁸ i niemal od razu weszła ona w zakres zainteresowań biblistów i teologów. Długa dyskusja na temat wpływu Amenemope na Biblię przybierała różne fazy³⁹. Wydając tekst, E.A.W. Budge wskazał na szczególne miejsca równoległe z Biblią i pomógł ukształtować tendencję przeważającą w najwcześniejszych badaniach. Zjawisko to zresztą mieści się w obrębie naukowej mody czy tendencji poszukiwania paralel⁴⁰. Wspomniany autor wskazał kilka tematycznych zbieżności: lepsze jest spokojne ubóstwo niż bogactwo z niepokojem⁴¹, że nieuczciwie zdobyte bogactwa są

³⁷ Np. A.H. SAYCE, *Early Israel and the Surrounding Nations*, London 1899, 199. Zostaną tu przedstawione przede wszystkim badania związane z oddziaływaniem Amenemope na Biblię, które to badania w historii analiz *Pouczeń* obiektywnie wysuwają się na pierwszy plan, a subiektywnie są bliskie również piszącemu te słowa.

³⁸ Opublikowana przez E.A.W. BUDGE, *Egyptian Hieratic Papyri in the British Museum, with Descriptions, Summaries of Contents, etc.* Second Series, London 1923, 5-6, 9-18, 41-51, tablice I-XIV.

³⁹ Obszernie je przedstawił J.R. Black w czwartym rozdziale swej pracy doktorskiej.

⁴⁰ S. SANDMEL, *Parallelomania*, JBL 81 (1962), 1-13.

⁴¹ E.A. W. BUDGE, *Facsimiles*, 2nd series, 12n2; TENZE, *The Teaching of Amen-em-Apt, Son of Kanekht*, London 1924, 119.

ulotne⁴², ponadto obraz bóstwa jako budowniczego⁴³, idea odpoczywania w rękach boga⁴⁴, metafora człowieka dobrego jako drzewa zasadzonego na żyznym miejscu⁴⁵, podkreślenie niebezpieczeństwa płynącego z plotek⁴⁶. Ogólne te idee rozwinął A. Erman⁴⁷, wyszczególniając konkretne paralele słowne. Wykazywano również paralele z Mądrością Syrachy i Koheletem⁴⁸, które nie mogą z racji czasu powstania tych ksiąg biblijnych być owocem bezpośredniego wpływu Amenemope. Miejsca te zostały wskazane w odpowiednich miejscach komentarza. Drogę, jaką musiałyby pokonać tekst egipski, by dotrzeć do Izraela, wskazywała m.in. M.H. Dunsmore. Pisała ona, że zapewne w okresie panowania perskiego jeden z Żydów przebywał w Egipcie, zapewne jako mieszkaniec, i miał przez to okazje zapoznać się z dziełem Amenemope. Być może wysoki walor etyczny, a także ogólny i podręcznikowy charakter tekstu wpłynął na to, że zostało przełożone na język zapewne aramejski i po odpowiedniej adaptacji jej treści zostały dołączone do trzeciej sekcji Księgi Przysłów⁴⁹. Oczywiście jest to jedynie hipoteza, a wyjaśnienie drogi, którymi wspomniane hipotetyczne tłumaczenie miałyby dojść do Biblii, jest dość karkołomne. Należałoby raczej mówić o pewnej adaptacji lub parafrazie⁵⁰. Podsumowując badania pierwszego okresu, J.R. Black podał kilka istotnych punktów wniosków⁵¹: Amenemope wydaje się najbliższa Biblii hebrajskiej i można na jej przykładzie obserwować zużytkowanie materiału pozabiblijnego w celu włączenia go do Biblii;

⁴² E.A.W. BUDGE, *Facsimiles*, 2nd series, 13n1.

⁴³ TENZE, *The Teaching of Amen-em-apt, Son of Kanekht: the Egyptian Hieroglyphic Text and an English Translation, with Translations of the Moral and Religious Teachings of Egyptian Kings and Officials Illustrating the Development of Religious Philosophy in Egypt during a Period of about Two Thousand Years*, London 1924, 104-105.

⁴⁴ Tamże, 105.

⁴⁵ Tamże, 107.

⁴⁶ Tamże, 117-118.

⁴⁷ A. ERMAN, *Eine ägyptische Quelle der »Sprüche Salomos«*, Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 1924, 86-93.

⁴⁸ E.A.W. BUDGE, *The Precepts of Life, by Amen-em-Apt, the Son of Kanekht*, w: *Recueil d'études égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion à l'occasion du centenaire de la lettre à M. Dacier relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques*, Paris 1922, 445.

⁴⁹ M. HILLER DUNSMORE, *An Egyptian Contribution to the Book of Proverbs*, „Journal of Religion” 5 (1925), 306.

⁵⁰ F. GRIFFITH, *The Teaching of Amenophis the Son of Kanakht. Papyrus B. M. 10474*, JEA 12 (1926), 230-231.

⁵¹ J.R. BLACK, *The Teaching of Amenemope*, 310-311.

Amenemope to jedyny znany tekst egipski, który znalazł swoje wyraźne echa w Biblii, co wskazuje na możliwość zaistnienia wielu podobnych przypadków; biblijna Księga Przysłów zawiera wiele warstw i zapewne poprawek, których liczba wzrosła w czasie powstawania greckiego tłumaczenia. W poszukiwaniu podobieństw doszło do tego, że przypisano Amenemope idee monoteistyczne⁵².

Modne poszukiwanie paraleli zaczęto wkrótce krytykować przede wszystkim ze względu na nadwrażliwość w wyciąganiu wniosków o wzajemnej zależności różnych tekstów. W tle pojawiła się również hipoteza, że literatura mądrościowa, zawierająca przede wszystkim treści przysłowiowe, miała charakter międzynarodowy. Nic zatem dziwnego, że znalazła również swój wyraz w Biblii⁵³. Na podstawie tego międzynarodowego charakteru mądrości profesor W.O.E. Oesterley z Londynu sformułował tezę o wspólnej tradycji, z której wyrastają różne dzieła, a miejsca paralelne nie świadczą o zależności⁵⁴. Teoretycznie równie możliwy byłby wpływ Biblii na etyczne idee Bliskiego Wschodu i Afryki⁵⁵, w tym na samego Amenemope⁵⁶. Przesuwanie datowania Pouczeń na okres aż tak późny, co dziś wiemy z pewnością, jest błędne. Natomiast zastrzeżenia autorów, którzy twierdzili, że nie podano wystarczających danych dla uznania zależności Księgi Przysłów od Pouczeń Amenemope, musiano wziąć pod uwagę. Te uwagi ukazują konieczność wyjątkowej ostrożności w wyciąganiu wniosków co do wzajemnej zależności tekstów, gdyż nawet cytowanie jakiegoś znanego zdania nie oznacza, że czytało się dzieło, z którego zdanie owo zaczerpnięto. Ponadto popularność niektórych ogólnych humanistycznych idei, zwłaszcza ujętych przysłowiowo, trwa przez pokolenia w wielu różnych kulturach⁵⁷.

⁵² L.TH. LEFORT, *S. Pachome et Amen-em-ope*, *Le Museon* 40 (1927), 65-74.

⁵³ D.C. SIMPSON, *Hebrew Book of Proverbs and the Teaching of Amenophis*, *JEA* 12 (1926), 232.

⁵⁴ Jako przykład niech posłużą Przysłowia Ahikara, ostatnio wydane również w polskim tłumaczeniu.

⁵⁵ W.O.E. OESTERLEY, *The 'Teaching of Amen-em-ope' and the Old Testament*, *ZAW* 45 (1927), 9-24; rozwinięcie tematu w książce tego samego autora: *The Wisdom of Egypt & the Old Testament, in the Light of the Newly Discovered 'Teaching of Amen-em-ope'*, London 1927.

⁵⁶ R.O. KEVIN, *The Wisdom of Amen-em-apt and its Possible Dependence upon the Hebrew Book of Proverbs*, „*Journal of the Society of Oriental Research*” 14 (1930), 115-157.

⁵⁷ Np. D. HERZOG, *Die Sprüche des Amen-em-ope und Proverbien Kapp. 22, 17-24, 35*, „*Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete*” 7 (1929), 124-160, zwłaszcza 124, podaje wręcz humorystycznie wiele tekstów z autorów nowożytnych o podobnej do Pouczeń Amenemope treści.

Trudno również wyobrazić sobie, by antyczni autorzy spędzali czas w bibliotekach, wybierając z półek to, co chcieli. Wiele z powyższych zastrzeżeń jest zatem aktualnych również i dziś⁵⁸.

Nowy impuls do badań dały odkrycia archeologiczne, opublikowanie nieznanego ostrakonku z fragmentem Amenemope⁵⁹, a także odkrycie wspólnych wątków między Księgą Rodzaju a mitologią Mezopotamii oraz Egiptu. Wyniki badań zachowanych tekstów umożliwiły stwierdzenie istnienia powiązań między Biblią a literaturą i sztuką ościennych narodów. Ślady egipskie rozpoznano w Psalterzu, Księdze Hioba, Pieśni nad pieśniami czy u Malachiasza. Zwróciło to znów uwagę na Amenemope. Z drugiej zaś strony pogłębione publikacje na temat zachowanych starożytnych zapisów jego Pouczeń wzmogły rozwój badań nad tym dziełem. Powróciły badania nad treścią Amenemope i Księgi Przysłów, a wyniki ich ukazywały znów wspólnotę idei między Biblią i literaturą bliskowschodnią⁶⁰, choć czasami uznawano pierwszeństwo Biblii nad Amenemope. Analizy teologiczne dzieła wykazywały jego prawie monoteistyczny charakter⁶¹, a na pewno wysoki walor etyczny⁶². Po wydaniu części zachowanej egipskiej literatury (Pouczenia Ptahhotepa, Merikare, Ani, niektórych innych utworów mądrościowych) zdano sobie sprawę z tego, że Amenemope i jego teologia reprezentuje wręcz tęsknotę za bardziej filozoficznym ujęciem boskości⁶³. Mogła zatem być przyjęta przez Izraelitę, redagującego Księgę Przysłów⁶⁴. Ukoronowaniem stało się umieszczenie przez J. Pritcharda fragmentów interesującego nas dzieła w podręcznikowym wydaniu tekstów bliskowschodnich, które uznano za paralele do Starego Testamentu⁶⁵. Można rzec, że

⁵⁸ S. SANDMEL, *Parallelomania*, 1-13.

⁵⁹ G. POSENER, *Les richesses inconnues de la littérature égyptienne*, RdE 6 (1951), 42.

⁶⁰ J.H. BREASTED, *The Dawn of Conscience*, New York 1933, 320-331. 364-382. Autor ten twierdził, że Amenemope miał wpływ na twórców ksiąg: Pięcioksięgu, Hioba, Samuela i Jeremiasza.

⁶¹ S.A.B. MERCER, *The Wisdom of Amenemope and Monotheism*, „Egyptian Religion” 2 (1934), 18-20

⁶² TENŽE, *The Wisdom of Amenemope and His Religious Ideas*, „Egyptian Religion” 2 (1934), 27-69.

⁶³ Por. É. SUYS, *La Théologie d'Amenemope*, „Miscellanea Biblica” 2 (1934), 1-36.

⁶⁴ Szczególnie jest tu ważna, choć ze względu na śmiałość twierdzeń bardzo krytykowana, G. VON RAD, *Teologia Starego Testamentu*, metodą historyczno-krytyczną udowadniająca zależność mądrości Izraela od ościennej literatury.

⁶⁵ J.A. WILSON, *The Instruction of Amen-em-Opet*, w: *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, red. J.B. Pritchard, Princeton 1950, 421-425.

wahadło się przechyliło, potwierdzając intuicje i wyniki analiz pierwszych badaczy.

Jednak powyższe wyniki analiz zostały wkrótce zaprzeczone. Francuski egiptolog É. Drioton zaproponował koncepcję odwrotną: pewien Semita działający w Egipcie i przyglądający się tamtejszym wspaniałościom i – w swoim mniemaniu – zagrożeniom, miał rozbudować popularny zbiór trzydziestu przysłów do obecnych rozmiarów. Choć pisał swoim rodzimym języku semickim (hebrajskim), to pewien Egipcjanin, miłośnik cudzoziemskich mądrości, miał przełożyć je na swój język i stworzyć coś, co dziś znamy jako Pouczenia Amenemope⁶⁶. Fantastyczna ta hipoteza, a raczej przypuszczenie, spowodowała zrozumiałe zaskoczenie i szybko została skrytykowana⁶⁷. Analizy stylistyczne Pouczeń Amenemope ukazały właściwe językowi egipskiemu struktury, wzięte przez Driotona za semityzmy⁶⁸. Zwrócono również uwagę na to, że fragment Pouczeń na wspomnianym ostrakonie został napisany niewprawną ręką chłopca, co wskazuje na szkolny charakter tekstu i jego dłuższą już znajomość w społeczeństwie. Datowanie go na panowanie dynastii XXI⁶⁹, czyli mniej więcej na panowanie króla Salomona, któremu tradycja przypisywała spisanie Księgi Przysłów, nie powinno skutkować stwierdzeniem, że Amenemope i Salomon działali w jednym czasie i wspólnym kontekście. Ostatecznie oznacza to, że temu pierwszemu trzeba przyznać pałeczkę starszeństwa⁷⁰.

Niemniej niepewności co do wzajemnych relacji obu dzieł powracały. W 1972 roku uczona I. Grumach wysunęła tezę, że Pouczenia Amenemope i Księga Przysłów czerpią niezależnie od siebie ze starszych egipskich tekstów mądrościowych⁷¹. Inna hipoteza z 1977 roku, identyfikująca egipskie źródła mądrości izraelskiej, przypisywała przekaz tradycji egipskich Izraelowi za pośrednictwem Egipcjanina działa-

⁶⁶ É. DRIOTON, *Philologie et Archéologie Égyptiennes*, „Annuaire du Collège de France” 60 (1960), 267-275, zwłaszcza 274.

⁶⁷ WHYBRAY, *The Book of Proverbs: A Survey of Modern Study*, History of Biblical Interpretation 1, Leiden – New York – Köln 1995, 10; ze strony egiptologów P. MONTET, *L'Égypte et la Bible*, Neuchatel 1959.

⁶⁸ R. J. WILLIAMS, *The Alleged Semitic Original of the Wisdom of Amenemope*, JEA 47 (1961), 100-106.

⁶⁹ Tak datuje J. Černý, niekwestionowany znawca tematu.

⁷⁰ R. J. WILLIAMS, *The Alleged Semitic Original*, 106.

⁷¹ I. GRUMACH, *Untersuchungen zur Lebenslehre des Amenemope*, Münchner Ägyptologische Studien 2, München 1972.

jącego na dworze Salomona⁷². Jest ona również nie do udowodnienia. Najnowsze zaś badania wykazują, że można przyjąć zależność niektórych części Księgi Przysłów od Pouczeń Amenemope; panuje co do tego zgoda na podstawie analizy językowej i treści⁷³. Z biblijnego punktu widzenia należy szczególnie podkreślić to, że w Księdze Przysłów znajdują się właściwe jedynie tej księdze gramatyczne konstrukcje, odpowiadające tym, które są używane w języku egipskim⁷⁴. Możliwe, że w okresie schyłkowym królestwa Judy, gdy zagrożenie ze strony Asyrii i Babilończyków było realne, polityczne tendencje dążące do znalezienia w Egipcie oparcia zaowocowały także importem egipskiej myśli. Panowanie Ezechiasza i walka z Sennacherybem była pierwszym aktem poszukiwania oparcia w faraonie (np. 2 Krl 18, 19-20). Jest to wzmianka istotna dlatego, że przysłowia Salomona mieli uporządkować w księdze właśnie ludzie Ezechiasza (Prz 25, 1)⁷⁵. Ostatnie (2015 r.) wykopaliska na jerozolimskim Ofelu potwierdziły autentyczność znanych od jakiegoś czasu wśród antykwariuszy pieczęci z imieniem tego króla, które to pieczęcie zawierały egipskie motywy (znak *anch* – życie, a także tarczę podobną do słonecznej, wyposażoną w promienie i skrzydła). Niestety, szczegółowe ich znaczenie i możliwy związek z tradycją religijną Egiptu pozostają nam w dalszym ciągu nieznane

Cóż zatem ostatecznie wiemy o Pouczeniach Amenemope? Tekst ten to jeden z wielu utworów tego typu, które rozwijały się praktycznie od dynastii III. Żył wówczas mędrzec Imhotep, urzędnik faraona

⁷² J. RUFFLE, *The Teaching of Amenemope and its Connection with the Book of Proverbs*, „Tyndale Bulletin” 28 (1977), 29-68, to samo w: *Learning from the Sages: Studies on the Book of Proverbs*, red. R.B. Zuck, Grand Rapids, MI 1995, 293-331.

⁷³ Na ten temat syntetycznie np. J.M. McGLINCHEY, *The Teaching of Amen-em-Ope and the Book of Proverbs*, Washington 1939; I. GRUMACH, *Untersuchungen zur Lebenslehre des Amenope*, Münchner Ägyptologische Studien, Heft 23, München 1972; P.B. OVERLAND, *Literary Structure in Proverbs 1-9*, Ann Arbor 1988; D.R. GAUTSCH, *The Words of the Wise and Canon: A Canonical Critical Study of Proverbs 22:17 to 24:22*, Ann Arbor 1991; H.C. WASHINGTON, *Wealth and Poverty in the Instruction of Amenemope and the Hebrew Proverbs*, SBLDS 142, Atlanta 1994; V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, Studia Pohl, Series Maior 19, Roma 2007, 239-246.

⁷⁴ W hebrajskim chodzi o bezokoliczniki poprzedzone przyimkiem *l* rządzone przez rzeczowniki. Przyimek odpowiada egipskiemu *r*. Konstrukcje te pojawiają się w prologach *Pouczeń Amenemope* i Księgi Przysłów. Por. M.V. FOX, *Proverbs 1-9*, The Ancor Yale Bible, New Heaven - London 2010, 71-72. Na temat przydatności Amenemope w analizach trudnego terminu ślśwm w Prz 22, 20 zob. np. V.P.-M. LAISNEY *L'Enseignement d'Aménémopé*, 245.

⁷⁵ J.E. BLACK, *The Instruction of Amenemope*, 409-414.

Dżesera, architekt i lekarz, utożsamiany przez Greków z Asklepiosem. Najsłynniejsze staroegipskie pouczenia pozostawił nam Ptahhotep, żyjący za panowania dynastii V. Ciągłość literatury *Ma'at*, a zwłaszcza pouczeń, których zachowanych zabytków nie trzeba tu wymieniać, trwała niejako naturalnie aż do Amenemope.

Tekst Pouczeń Amenemope zachował się na ośmiu zabytkach. Są to dwa papirusy⁷⁶, cztery tablice⁷⁷, jeden ostrakon⁷⁸ i jedna inskrypcja⁷⁹. Całość zachował jeden papirus, datowany na panowanie XXVI dynastii⁸⁰. Papirus sztokholmski i ostrakon pochodzą odpowiednio z okresu panowania XXII i XXI dynastii⁸¹. Język jest późniejszy niż Pouczenia mędrca o imieniu Ani, datowane na XIX dynastię⁸². Sam tekst można zatem datować od dynastii XIX do dynastii XXI⁸³, może gdzieś między Ramzesem II (1279-1212 przed Chr.) a Ramzesem IX (1098-1070 przed Chr.). Język dzieła to literacka wersja nowoegipskiego, czyli trzecie stadium rozwoju tego języka. Używano go w Nowym Państwie i Trzecim Okresie Przejściowym.

Kim był ów Amenemope? Z tekstu jego dzieła wynika⁸⁴, że pochodził z miasta Czeni w okręgu Tawer, którego najslawniejszym ośrodkiem było Abydos. Był jednym z urzędników administracji królewskiej, dogląającym ziem uprawnych, pisarzem w Ipu, gdzie mieszkał z ro-

⁷⁶ Papirus przechowywany w Muzeum Brytyjskim (BM 10474), zawiera cały tekst; wydanie: E.A.W. BUDGE, *Egyptian Hieratic Papyri in the BM*, 2nd series, pl. I-XIV. Papirus sztokholmski (MM 18416); wydanie: B.J. PETERSON, *A New Fragment of the Wisdom of Amenemope*, JEA 52 (1966), 120-128.

⁷⁷ Tabliczka z Luwru, wydanie: G. POSENER, *Quatre tablettes scolaires de Basse époque (Aménémopé et Hardjédef)*, RdE 18 (1966), 45-65; tabliczka z Turynu, wydanie: J. LÓPEZ, *Catalogo del Museo Egiziano di Torino. Ostraca ieratici N. 57450 – 57568. Tabelle lignee N. 58001 – 58007*, Milano 1984, Tav. 185 – 186; podwójna tabliczka z Turynu, wydanie: G. POSENER, tamże, 251; J. LÓPEZ, tamże, Tav. 183a-183; tabliczka z Moskwy, wydanie: G. POSENER, tamże, 50-54.

⁷⁸ Transkrypcje sporządził J. ČERNÝ w B. J. PETERSON, *A Note of the Wisdom*.

⁷⁹ Graffiti w Medinet Habou; wydanie: W.F. EDGERTON, *Medinet Habou Graffiti Facsimile*, OIP 36, Chicago 1937, pl. 10, nr 30.

⁸⁰ A. ROCCATI, *Sapienza egizia*, Brescia 1994, 123.

⁸¹ Datacja Verhoevena przeszuwa powstanie papirusu na VII wiek. Por. V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 5-6.

⁸² J.F. QUACK, *Die Lehre des Ani: ein neuägyptischer Weissheitstext in seinem kulturellen Umfeld*, OBO 141, Freiburg/Schweiz, Göttingen 1994, 61-62.

⁸³ V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 6-7.

⁸⁴ Nie mamy pewności, że tekst Pouczeń nie został skomponowany zgodnie z modną w starożytności pseudonimią, która nakazywała przypisać dzieła osobom fikcyjnym, zwłaszcza bardzo zacnym. Na tej wątpliwości opierały się zresztą niektóre z przytoczonych wyżej hipotez o pochodzeniu tekstu.

dziną: żoną i synem. Tam też został pochowany. Choć adresatem dzieła, będącego niejako duchowym testamentem, jest jego syn Harmacheru, to jednak zostało ono rozpowszechnione na kształt podręcznika szkolnego do etyki na wskroś ludzkiej i zarazem religijnej. Mądrość ludzka i znajomość duszy oraz autentyczna pobożność przenika cały tekst Pouczeń. Nic zatem dziwnego, że wobec tak szerokiego zakresu zainteresowań, użyteczność w edukacji przewidział ostatni rozdział dzieła.

5. Religijny kontekst Pouczeń Amenemope

Zauważone podobieństwa do Biblii sprawiają, że badano również idee teologiczne tekstu w świetle monoteizmu. I rzeczywiście, za każdym razem, gdy Amenemope pisał o bogu, używał tego terminu z rodzajnikiem, determinując jego znaczenie. Poszukując właściwego sensu tego wyrażenia, wysunięto kilka hipotez, jak należy go rozumieć. Przypuszcza się, że mógł to być jeden bóg, czczony jednakże nie przez wszystkich Egipcjan⁸⁵. Są to teorie najwcześniejsze. Egipt w swojej historii posiadał bowiem epizod monolatrii, związany ze słynnym faraonem Echnatonem, pochodzącym z dynastii XVIII, więc panującej nieco wcześniej niż władcy, za których spisano tekst Pouczeń. Jest to zbieżność dość sugestywna. Inni zaś dopatrywali się tu boga Re⁸⁶ lub Thota⁸⁷, ewentualnie bóstwa, które można rozpoznać tylko na podstawie kontekstu⁸⁸. Przypuszczano, że chodzi tu o jakieś bóstwo lokalne⁸⁹, osobistego patrona⁹⁰ lub panującego aktualnie króla⁹¹. Jednakże sens ogólny zwyczajowego określenia „ten bóg” jest dobrze poświadczony w tekstach egipskich i w żadnym wypadku nie świadczy o monoteistycznych ideach autora⁹². To raczej świadectwo pewnych uogólnień, potrzebnych

⁸⁵ Tak E.A.W. BUDGE, *The Teaching of Amen-em-apt*, 135-136; H.O. LANGE, *Das Weisheitsbuch des Amenemope*, 18; F. GRIFFITH, *The Teaching of Amenophis*, 230.

⁸⁶ J. VERGOTE, *La notion de Dieu dans les livres de sagesse égyptiens*, Les sagesse du Proche-Orient ancien. Colloque du Strasbourg 17-19 mai 1962, Bibliothèque des centres d'Études supérieures spécialisées. Histoire des religions, Strasbourg – Paris 1963, 164-165.

⁸⁷ B. COUROYER, *Le « Dieu des sages » en Égypte II*, RB (1988), 70-91.

⁸⁸ F. LEXA, *Dieu et dieux dans l'enseignement d'Amenemopet*, ArOr 1 (1929), 266-270.

⁸⁹ S. MORENZ, *Die Heraufkunft des transzendenten Gottes in Ägypten*, SSW 109/2, Berlin 1964, 8.

⁹⁰ É. SUYS, *La Théologie d'Aménémopé*, „Miscellanea biblica” 2 (1934), 8-9.

⁹¹ V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 248.

⁹² Tamże, 248-249.

do przeciwstawienia sobie potęgi bóstwa i słabości człowieczeństwa. Mamy tu zatem do czynienia z tekstem etycznym, z zachętą przepełnioną znajomością ludzkiej natury i wezwaniem do rozsądku, a nie refleksją o charakterze teologicznym.

Co więcej, Czytelnik podczas lektury Pouczeń będzie mógł znaleźć wiele odniesień do bóstw egipskich w kontekstach, które są ewidentnie politeistyczne. Są to Ra, Thot, Khnum, Szai i Renent, Aton i Ozyrys. Religijne poglądy naszego Egipcjanina nie odbiegały od ogólnie przyjętych w jego czasach. Można natomiast zauważyć, że szczególną czcią otaczał Thota. Pisał o nim, pytając się retorycznie: *Który bóg jest tak wielki jak Thot* (Amenemope 18, 2). Choć zatem tekst może przypominać na przykład niektóre frazy biblijne, należy go czytać oczami starożytnego Egipcjanina, próbując odłożyć przedrozumienie, bazujące na współczesnym doświadczeniu religijnym i historycznym.

6. Pouczenia Amenemope: ostatnie uwagi

Przyglądając się wartości tekstu egipskiego jako wyrazu popularnej w Nowym Państwie Ramessydów pobożności i mądrości o charakterze bardziej osobistym, można wskazać kilka literackich teologicznych tendencji, które czytelnikowi zaznajomionemu z Biblią mogą pomóc zrozumieć myśl autora tak dawnego. Lektura ksiąg będących zbiorem przysłów nie jest łatwa, a dotyczy to również Pouczeń Amenemope. Jeśli zwrócimy uwagę na ich strukturę, pod pozornym przypadkowym zestawieniem rad w różnej treści, zauważymy dwie rzeczy: choć udzielanie rad postępuje, to autor niekiedy wraca do treści już przedstawionych oraz że po teoretycznych rozważaniach następują konkretne przykłady, ukazujące praktyczny wymiar wcześniejszych spostrzeżeń. Zgodnie z ówczesnym zwyczajem retorycznym, wersety układają się paralelnie: mogą powtarzać swoje treści innymi słowami, stosować zaprzeczenia lub doprecyzowywać treść. Świadczy to o starannym opracowaniu tekstu.

Po trzyczęściowym prologu następuje trzydzieści rozdziałów. Każdy z nich⁹³ można zatytułować. Gdy się to zrobi, zauważymy, że pierwszy i ostatni rozdział to pochwały treści Pouczeń i wielokrotne odwołanie

⁹³ Tekst na rozdziały dzieli oryginał egipski, zaś numeracja na marginesie bazuje na wydaniu wg papirusu brytyjskiego i odzwierciedla rozkład tekstu na rękopisie. Podobną stychografię wykazują tabliczki z Luwru i Turynu (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 7-8).

ich wartości. Spinają one całość jak dwie klamry. Tekst zawarty w ich wnętrzu dzieli się na trzy bloki: rozdziały 2-10 mówią o gadulstwie, 11-20 o nieprawości, a 21-29 o poprawnych relacjach wśród różnych stanów ma jątkowych i społecznych. W nim jak refreny powracają niektóre wersety, podkreślające szczególnie bliskie autorowi treści⁹⁴. Co więcej, rozdział trzeci zapowiada temat części trzeciej, rozdział siódmy drugiej, a rozdział dwudziesty pierwszy powraca do treści pierwszej części, chwając cichość ludzką. Niektóre rozdziały poruszają podobne tematy: drugi i dwunasty mówią o nienawiści, piąty, osiemnasty i dwudziesty drugi zwracają uwagę na szkodliwość chciwości i zmienność losu, szósty i dwudziesty ósmy potępiają niesprawiedliwość wobec zależnego człowieka. Takich podobieństw można znaleźć więcej, co jednak należy do uważnego Czytelnika. Podejmując się lektury tłumaczenia tego tak dawnego tekstu mądrościowego, przełożonego na język polski z zachowanej wersji dłuższej, niekiedy z uwzględnieniem innych zachowanych lekcji, niech Czytelnik odnajdzie w nim echa mądrości uznanej za godną wejścia do ksiąg świętych przypisanych Salomonowi, najmądrszemu z ludzi.

Język przekładu jest uproszczony, a zawiłości składni egipskiej oddane tak, by lektura podejmowana przez Czytelnika nieznającego tych szczegółowych zagadnień nie była pokutą. Odniesienia do języka egipskiego w formie uproszczonej transkrypcji w przypisach, ograniczone do niezbędnego według tłumacza minimum, niech będą pomocne w opisanu pewnych niejasności tekstu i niektórych ciekawostek językowych. Szczegółowy komentarz, w dużej mierze pomocny w opracowaniu niniejszego przekładu, znajduje się w książce autorstwa V. Laisney'a OSB, profesora języka i literatury egipskiej w rzymskim Blicum. Niech zatem przemówi teraz sam Amenemope, syn Kanecheta.

POUCZENIA AMENEMOPE

CEL

1 ¹ Początek pouczeń dla życia,

2 pouczeń dla powodzenia;

3 wszystkie zasady, by stać się jednym z bogaczy,

4 i zwyczaże dworzan,

5 aby wiedzieć, jak odpowiadać temu, kto pyta,

⁹⁴ Powtórzenia całych wersetów: 3, 17; 5, 18; 17, 15; oraz 4, 2; 7, 10; 8, 10; oraz 13, 9; 13, 16; oraz 15, 21; 20, 16; oraz 26, 4; dwóch wersetów: 5, 18-19 i 17, 15-16; powracają też większe jednostki: 9, 6-8 i 16, 12-14 oraz 22, 5-8 i 23, 8-11.

- ⁶ żeby odesłać wiadomość temu, kto ją przysłał⁹⁵,
⁷ żeby uczynić prostą ścieżkę swego życia⁹⁶,
⁸ żeby zyskać powodzenie na ziemi;
⁹ żeby sprowadzić swego serce do jego świątyni⁹⁷,
¹⁰ i uchronić się od zła;
¹¹ żeby wyrwać się z ust plebsu
¹² i być chwalonym przez usta ludzi.

AUTOR

- ¹³ Dzieło nadzorca ziem, biegłego w swoich zadaniach,
¹⁴ utwór pisarza Egiptu,
¹⁵ nadzorca zboża, który określa miary zboża⁹⁸,
¹⁶ który pobiera podatki i oszacowuje zbiory dla swego pana,
¹⁷ który zapisuje odkrywane wyspy⁹⁹ jako nowe ziemie w wielkie
 imię Jego Majestatu,
¹⁹ który określa znaki¹⁰⁰ na granicach ziem uprawnych,
² ¹ który ochrania króla z jego listami¹⁰¹,
² który sporządza rejestr ziem Czarnego Kraju¹⁰²;
³ pisarz, który składa ofiary wobec wszystkich bogów,
⁴ który obdarowuje innych¹⁰³ dobrodziejstwami,
⁵ nadzorca zboża, który rozdziela żywność,
⁶ który uzupełnia zapasy zboża;
⁷ zaprawdę ktoś milczący¹⁰⁴ w Czeni-Tawer¹⁰⁵,

⁹⁵ Por. Prz 22, 21.

⁹⁶ Ścieżki życia to motyw znany z egipskiej i szerzej bliskowschodniej literatury mądrościowej. Zob. Amenemope 15, 8.

⁹⁷ Rozumiane metaforycznie oznacza siedzibę nadprzyrodzonego pierwiastka w człowieku.

⁹⁸ Czyli dogłąda żniw.

⁹⁹ Ziemie nowo zdobyte względnie nowoodkryte.

¹⁰⁰ Kamienie oznaczające przebieg granicy państwa.

¹⁰¹ Mowa o dokumentach ujętych w formie list, przypuszczalnie rodzaj katastrof, a co wskazuje następny wers.

¹⁰² *Czarna ziemia* to Egipt, podkreślenie płodności ziemi w przeciwieństwie do pustyni, zwanej *ziemią czerwoną*.

¹⁰³ Czyli obcokrajowców (egipskie *n-kwy*).

¹⁰⁴ Podkreślenie milczenia jest charakterystyczne dla egipskiej mądrości (np. Nauki dla Kagemni, Nauki Ptahhotepa, Modlitwa do Thota, niektóre autobiografie). Milczącego człowieka wspiera swoją łaską bóg Thot ze względu na jego gest rozsądku. Na ten temat E. BLEIBERG, *'Economic Man' and the 'Truly silent One': Cultural Conditioning and the Economy in Ancient Egypt*, JSSEA 24 (1994), 4-16.

¹⁰⁵ Grecka nazwa miasta to Thinis; czczono w nim przede wszystkim Ozyrysa.

- ⁸ usprawiedliwiony głosem¹⁰⁶ w Ipu¹⁰⁷,
⁹ właściciel piramidy¹⁰⁸ na Zachodzie¹⁰⁹ w Senut¹¹⁰,
¹⁰ właściciel grobu¹¹¹ w Abydos¹¹²,
¹¹ Amenemope¹¹³, syn Kanecheta¹¹⁴,
¹² usprawiedliwionego głosem w Tawer¹¹⁵.

ADRESAT

- ¹³ Dla swego syna, najmłodszego z jego synów,
¹⁴ najmniejszego z jego potomków,
¹⁵ strażnika tajemnic¹¹⁶ Min-Kamutef¹¹⁷,
¹⁶ który przynosi wodę dla Wennofer¹¹⁸,
¹⁷ który wynosi Horusa na tron jego ojca¹¹⁹,
¹⁸ który służy jemu w jego wspaniałej świątyni,
 <...>

¹⁰⁶ Wierzenia egipskie i celebracje pogrzebowe nakazywały odpowiednio przedstawić się na sądzie pośmiertnym, by zostać uznanym za sprawiedliwego. Chodzi o deklaracje prawdy, które trzeba interpretować jako związane z wymienionym poprzednio pełnym rozsądku i pobożności milczeniem. Interesujące, że klasyczna greka oddała ten tytuł przez *makários* – *błogosławiony, szczęśliwy*. Wg A. Andrzejewskiego odpowiednik naszego *świętej pamięci* (*Opowiadania egipskie*, Warszawa 1958, 51).

¹⁰⁷ Miasto w Górnym Egipcie, greckie Panopolis (miasto boga Pana, identyfikowanego z czczonym tam egipskim bóstwem Min), stolica jednego z egipskich nomów, czyli okręgów administracyjnych.

¹⁰⁸ W znaczeniu grobowiec.

¹⁰⁹ Mowa o cmentarzu; zachód był synonimem zaświatów.

¹¹⁰ Senut to miasto, często mylone z Ipu. Mądrość Amenemope rozróżnia te dwie miejscowości. Zapewne leżały blisko siebie.

¹¹¹ To cenotaf, pomnik w formie pustego grobu. Por. E. BRESCIANI, *Letteratura e poesia dell'antico Egitto*, Torino 1990², 580.

¹¹² Abydos, główne miasto nomu Tawer, szczącące się posiadaniem grobu Ozyrysa.

¹¹³ Znaczenie imienia: *Amon jest w Ipet*, czyli w świątyni w Luksorze.

¹¹⁴ Znaczenie imienia: *Silny byk*.

¹¹⁵ Mowa raczej o ojcu autora, który sam się przedstawił jako usprawiedliwiony w Ipu.

¹¹⁶ Mowa zapewne o tytule honorowym. Egipt znał szereg podobnych tytułów, tak świeckich (np. *strażnik tajemnic palacu, strażnik tajemnic królewskich* czy *strażnik tajemnic królewskiej garderoby*) jak i religijnych (np. *strażnik tajemnic miejsca balsamowania, strażnik tajemnic świętego pisma*). Strzegło się przed uszkodzeniem, zniszczeniem lub skażeniem także w sensie rytualnym.

¹¹⁷ Dosł. *Byk jego matki*. Epitet zaczerpnięty z kultu Ozyrysa przez czcicieli bóstwa Min (G.A. WAINWRIGHT, *The Emblem of Min*, JEA 17 (1931), 190). Matka to Hator (dosł. *dom Horusa*).

¹¹⁸ Dosł. *Dobra Istota*, epitet Ozyrysa. Przyniesienie wody i jej rozlanie podczas ofiar płynnych na cześć Ozyrysa było powszechnie praktykowane w Egipcie.

¹¹⁹ Syn Ozyrysa i Izdydy, symbolizuje go sokół. Mowa o rytuale podobnym do koronacji królewskiej rozumianej jako wprowadzenie na tron.

- 3¹ który spisuje¹²⁰ majątek Matki Boga¹²¹,
 2 który dogląda czarne bydło tarasu Min¹²²,
 3 który ochrania Min¹²³ w jego świątyni;
 4 Harmacheru jest jego prawdziwym imieniem¹²⁴;
 5 to potomek arystokraty z Ipu,
 6 syn grającej na sistrum¹²⁵ dla Szu i Tefnut¹²⁶,
 7 przełożonej kobiet grających dla Horusa, Tawosret¹²⁷.

NAUKA

- 8 On mówi¹²⁸: **Rozdział pierwszy**
 9 Nadstaw swe uszy, słuchaj mówienia¹²⁹,
 10 nadstaw swoje serce, abyś je pojął.
 11 Jest rzeczą pożyteczną umieścić je w swoim sercu¹³⁰,
 12 biada temu, który o nim zapomina.

¹²⁰ Egipski tytuł *šnw*, wiąże się z czasownikiem *šni*, który oznacza *nadzorować, spisywać*. Niektórzy nie tłumaczą, lecz zostawiają egipski tytuł w transkrypcji Szenu.

¹²¹ Zapewne Hator, choć niektóre teksty ten tytuł przypisują Izydzie, być może zaszła fuzja obu bóstw (J.R. BLACK, *The Instruction of Amenemope*, 397, V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 42-43).

¹²² Krajobraz egipskich wzniesień okalających dolinę Nilu przypomina tarasy. W niższych ich częściach wypasało się czarne bydło przeznaczone na ofiary. Jego kolor jest stereotypowy i pojawia się w wielu tekstach egipskich; warto dodać, że dla Izraela ważna była czerwień ofiarnej krowy (np. Lb 19, 2). W naszym tekście chodzi zatem o pastwiska należące do świątyni Min – Ozyrysa w Ipu – Panopolis. Według Herodota, Mi było imieniem pierwszego króla Egiptu.

¹²³ *Byk jego matki*, aluzja do bóstwa prokreacji (E. BRESCIANI, *Letteratura e poesia*, 580).

¹²⁴ Dosł. *Horus został usprawiedliwiony głosem*. Aluzja do mitu o Horusie i Secie: Setowi odmówiono prawa do tronu Ozyrysa na rzecz syna tego ostatniego, Horusa.

¹²⁵ Gra słów między instrumentem sistrum (egipskie *šhmy.t*) a berłem (*šhm*)

¹²⁶ Boskie bliźnięta, pierworodni boga stwórcy Atuma.

¹²⁷ Dosł. *Pełna Mocy*, tytuł czasem przyznawany boginiom, często Hator. Jako imię ludzkie znane od XVIII dynastii, za dynastii XIX staje się szerzej popularne. Tutaj to imię matki adresata (J.R. BLACK, *The Instruction of Amenemope*, 398, V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 45).

¹²⁸ Podział na rozdziały ma rodowód starożytny. Potwierdzają go rękopisy i tradycja mądrościowa od II tysiąclecia. Zapewne miał on jakiś związek z symboliką liczb. W przypadku Amenemope jest to trzydzieści rozdziałów, nie licząc kolofonu, który formalnie nie należy do tekstu. Jak można zauważyć, jest to rachunek trójki pomnożonej przez dziesiątkę, czyli przypomina o doskonałości ujętej przez wielokrotność. Znaczenie tych symboli w Egipcie dotyczyło nie tylko literatury religijnej, lecz także świeckiej (A. ROCCATI, *La sapienza egizia*, 123-124).

¹²⁹ Zob. Prz 22, 17.

¹³⁰ Zob. Prz 22, 18.

- ¹³ Niech pozostanie ono w szkatule twego ciała¹³¹,
¹⁴ niech zostanie zamknięte w twoim sercu.
¹⁵ Gdy podnosi się huragan słów,
¹⁶ ono będzie palem cumowniczym dla twego języka.
¹⁷ Jeżeli postanowisz w swym sercu prowadzić swoje życie zgodnie z nim,
¹⁸ odkryjesz, że jest to powodzenie!
- 4** ¹ Uznasz moje słowa za skarbiec życia
² i powodzenie dla siebie samego na ziemi¹³².
- Rozdział drugi**
- ⁴ Wystrzegaj się okradania ubogiego
⁵ i dokuczania kalece!¹³³
- ⁶ Nie wyciągaj swojej ręki, by dotknąć starca,
⁷ ani zabieraj głosu wobec starszego.
⁸ Nie podejmuj się niebezpiecznego działania¹³⁴
⁹ ani nie посыłaj nikogo, żeby je wykonał.
¹⁰ Nie marnuj sił, gdy ktoś cię atakuje¹³⁵,
¹¹ ani nie oddawaj mu osobiście.
¹² Ten, kto dopuszcza się zła – brzeg go odepchnie¹³⁶,
¹³ a przyływ będzie nim rzucił¹³⁷.
¹⁴ Wiatr zstępuje ku północy¹³⁸ dla wypełnienia swej oznaczonej godziny;
¹⁵ to jest tak jak w czasie burzy.
¹⁶ Nawalnica jest głośnie, a krokodyle są paskudne¹³⁹.
¹⁷ O gwałtowny człowieku, jak się miewasz?

¹³¹ Inna wersja tekstu: we wnętrzu twego ciała. Metafora szkatuły była popularna w literaturze egipskiej, stosowana w dialekcie arabskim nad Nilem po dziś dzień (W. SPIEGELBERG, *Die Konjunktion hr r'*, ZÄS 62 (1927), 42-43, przypis 2).

¹³² Dosł. *powodzenie twego ciała*. Opisowa forma w funkcji zaimka osobowego.

¹³³ Zob. Prz 22, 22. Inna wersja tekstu Amenemope mówi o pasterzu.

¹³⁴ Szerokie znaczeniowo słowa, mogą dotyczyć niebezpiecznych zadań lub wyruszenia w niebezpieczną podróż (É. SUYS, *La Théologie d'Aménémopé*, 33).

¹³⁵ W rozmowie lub kłótni. Marnowanie sił nosi tu odcień ataku, aktywnego udziału w sporze. A ROCCATI (*La sapienza egizia*, 124) widzi tu zakaz ubliżania przeciwnikowi.

¹³⁶ Obraz rozbitka, który się nie uratuje z katastrofy.

¹³⁷ Kontekst raczej religijny. Z powodu konsekwencji braku zabalsamowania w egipskich przekonaniach było to najgorszym losem, pozbawiającym życia wiecznego.

¹³⁸ Wiatr północny zstępuje wzdłuż doliny Nilu aż do Morza Śródziemnego, która obniża się aż do delty. Dlatego obrazowo mówiono o zstępowaniu wiatru. Podobnie wyrażano się o podróżowaniu do Jerozolimy: miasto położone na górach sprawiało, że wstępowano lub zstępowano do niego. Wzmianka o godzinie sugeruje przewidywalny czas nadejścia wiatru według naturalnych obserwacji przyrody.

¹³⁹ Może to przysłowie.

¹⁸ Krzyczycy, jego głos wznosi się aż do niebios;

¹⁹ księżycu, określasz jego winę¹⁴⁰.

5 ¹ Steruj, możemy przewieźć złoczyńcę¹⁴¹,

² nie czynimy bowiem jak on.

³ Podnieś go, podaj mu dłoń,

⁴ i pozostaw go w ręku boga.

⁵ Napelnij jego brzuch twoim własnym chlebem;

⁶ on niech się nasyci, i niech się zawstydzi.

⁷ Co innego ma wartość w sercu boga:

⁸ zastanów się przed mówieniem!

⁹ **Rozdział trzeci**

¹⁰ Nie przystępuj do dysputy z „rozpalonymi ustami”¹⁴²,

¹¹ ani nie zaczepiaj ich słowami.

¹² Uważnie postępuj wobec łotra, ugnij się wobec przeciwnika,

¹³ wypocznij przed mówieniem!

¹⁴ Burza przychodzi na podobieństwo płomienia na sianie:

¹⁵ taki jest gwałtownik w swej godzinie¹⁴³.

¹⁶ Oddal się od niego, zostaw go jemu samemu!

¹⁷ Bóg będzie wiedział, jak mu odpowiedzieć!

¹⁸ Jeśli przejdiesz przez swe życie z tym w swoim sercu,

¹⁹ twoje dzieci to zobaczą!

²⁰ **Rozdział czwarty**

6 ¹ Człowiek rozpalony w świątyni¹⁴⁴

² jest jak drzewo, które rośnie wewnątrz¹⁴⁵.

¹⁴⁰ Lub w czasie teraźniejszym: Księżyc określa / określający jego winę, czyli ją ujawnia. W księżycu należy widzieć boga Thota, tekst zawiera zatem aluzję do sądu nad umarłymi. Zob. także Amenemope 8, 1-8; 12, 13-14; 15, 3 i 21, 11.

¹⁴¹ Mowa o umożliwieniu podróży przez rzekę. Tryb rozkazujący może wyrażać ogólną zachętę, bez odniesień do konkretnych sytuacji.

¹⁴² Metafora człowieka gniewliwego.

¹⁴³ Czyli w czasie swego działania.

¹⁴⁴ Krytyka przesady religijnej: nadmiar modlitw, pytań wyroczni prorockich, znana również z innych tekstów egipskich (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 73), paralelna do krytyki dewocji w greckim dziełku Teofrasta *Charaktery* oraz do ewangelicznego zakazu wielomówstwa (np. Mt 6, 7).

¹⁴⁵ Choć w świątyniach i pałacach sadzono drzewa, może chodzi o ich dziedzińce i drzewa wyrosłe bez ingerencji człowieka. Znaczenie wyrażenia *m hnty* jako *na ze-wnątrz*, czyli w lesie, czasem proponowane, lecz trudne w uzasadnieniu, chyba że na podstawie kontekstu. Być może właściwe znaczenie pozostaje nieznanne (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 74-75).

- ³ Chwilka i pozwala opaść swym odroślom¹⁴⁶,
⁴ a jego kres w tartaku.
⁵ Transportuje się je falami na jego miejsce¹⁴⁷,
⁶ a płomień jest jego grobem.
⁷ Prawdziwy człowiek cichy, który trzyma się na uboczu¹⁴⁸,
⁸ jest podobny do drzewa zasadzonego w sadzie¹⁴⁹,
⁹ zieleni się i podwójne są jego owoce,
¹⁰ a ono [rośnie] przed swym panem¹⁵⁰.
¹¹ Jego owoce są słodkie, jego cień rozkoszny¹⁵¹,
¹² a jego kres w sadzie¹⁵².
¹³ **Rozdział piąty**
¹⁴ Nie wymuszaj przydziałów ze świątyni,
¹⁵ nie bądź chciwcem, a znajdziesz dobrobyt.
¹⁶ Nie zwódź sługi bożego¹⁵³
¹⁷ aby sprawić przysługę¹⁵⁴ innemu.
¹⁸ Nie mów: Jutro będzie takie samo jak dziś
¹⁹ i jaki jest koniec tego?
⁷ ¹ „Jutro” nadchodzi, a „dziś” odchodzi.
² Głębia stała się brzegiem wód:
³ krokodyle są odkryte, hipopotamy są na stałym lądzie,
⁴ a ryby są wokół¹⁵⁵.

¹⁴⁶ Opis śmierci drzewa, a przez analogię śmierci gwałtownika.

¹⁴⁷ Opis pławienia drewna.

¹⁴⁸ Por. Amenemope 2, 7.

¹⁴⁹ Propozycja tłumaczenia słówka *ḥn.t* ze względu na determinatyw i kontekst wydawania owoców (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 76-77). Inni proponują np. *na słońcu* lub *w świetle* (A. ROCCATI, *La sapienza egizia*, 128).

¹⁵⁰ W sensie drogi jest swemu właścicielowi (E. BRESCIANI, *Letteratura e poesia*, 582). Właściciel ogrodu wg G. POSENERA to bóg Re (*Le chapitre IV d'Aménémopé*, ZAS 99 (1973), 133-135). Idea drzewa wobec swego pana por. także Ap 11, 4.

¹⁵¹ By móc w nim wypoczywać zwłaszcza w porze skwaru dnia; takie drzewo staje się cenne, a wg G. Posenera, po śmierci mogło służyć do stworzenia obiektu kultu. Podobne treści w Biblii zob. Ps 1 i Jr 17, 7-8.

¹⁵² Ze względu na determinatyw oznaczający bóstwo chodzi zapewne o ogród świątynny (A. MALLON, *La "Sagesse" de l'Egyptien Amen-em-opé et les "Proverbs de Salomon"*, Bib 8 (1927), 21).

¹⁵³ Czasownik oznacza pozbawienie kogoś lub czegoś należnego mu ze sprawiedliwości miejsca. *Sługa boży* to termin opisujący osobę biorącą udział w organizacji kultu, nie tylko kapłana.

¹⁵⁴ Dosłownie bardziej ogólnie: *uczynić dobro innemu*.

¹⁵⁵ Ryby zapewne martwe (A. MALLON, *La „Sagesse”*, 22). Opis wylewu Nilu, gdy na

- ⁵ Szakale są tłuste, ptactwo świętuje,
⁶ lecz sieci są puste¹⁵⁶.
⁷ Każdy cichy w świątyni
⁸ mówi: Błogosławieństwo Ra jest wielkie!
⁹ Upodobnij się do milczącego, a znajdziesz życie,
¹⁰ i twojemu ciału będzie się wiodło na ziemi¹⁵⁷.
¹¹ **Rozdział szósty**
¹² Nie przesuwaj znaku granicznego na miedzach pól,
¹³ ani nie przenoś lokalizacji sznurów mierniczych¹⁵⁸.
¹⁴ Nie pożądam [choćby] łokcia¹⁵⁹ pola
¹⁵ ani nie zajmuj granic wdowy¹⁶⁰.
¹⁶ [Taka] zaorana bruzda pola skraca czas życia¹⁶¹:
¹⁷ to, co wymusiłeś, należy do roli¹⁶².
¹⁸ A jeśli kto zwodzi fałszywymi przysięgami,
¹⁹ zostanie schwytyany jak na lasso¹⁶³ przez potęgę Księżyca¹⁶⁴.
8 ¹ Zwrócisz uwagę na tego, kto tak postępuje na ziemi:
² on jest bezbronnym chciwcem;

polach zalegała woda wraz z fauną normalnie występującą jedynie w rzece. Dopatrywano się tu możliwości tłumaczenia ryby oddychają powietrzem ze względu na hebr. czasownik *š f*, który jednak nie odpowiada egipskiemu *š f*.

¹⁵⁶ Okres wylewu rzeki to czas obfitości pokarmu dla zwierząt, lecz z powodu zalewu ustawała działalność rolnicza oraz rybołówstwo.

¹⁵⁷ Por. Amenemope 4, 2.

¹⁵⁸ Idea podstępnego przejęcia ziemi uprawnej. Zwyczajowo pole mierzono za pomocą sznurów mierniczych i za ich pomocą oznaczano granice, dlatego w tekście symbolicznie pełnią ich funkcje.

¹⁵⁹ Łokieć egipski to około 52,5 cm.

¹⁶⁰ O szacunku do wdowy i sieroty zob. np. Prz 23, 10.

¹⁶¹ Zdanie enigmatyczne, różnie wyjaśniane. I. GRUMACH (*Untersuchungen zur Lebenslehre des Amenope*, MÄS 23, Berlin 1972, 61) proponuje poprawkę na *bruzda ibisa*, czyli Thota (por. Amenemope 17, 7). Warto zaznaczyć, że Thot był przedstawiany także jako mężczyzna z głową ibisa. Tekst zapewne przekazuje treść podobną do Amenemope 7, 14, gdzie łokieć ziemi odpowiada bruzdzie pola, i jednocześnie jest wyjaśniane w wierszu następnym. Możliwe, że chodzi o teologię grzech – odpłata lub ewentualne konsekwencje konfliktu.

¹⁶² Z której zostało ukradzione.

¹⁶³ Czyli wpadnie w pułapkę.

¹⁶⁴ Potęga księżyca to mityczna *bau*, która oznaczała rodzaj magicznych mocy, którymi dysponował Księżyc jako epifania bóstwa Thota, patron mądrości, małżonek *Ma'at* – uosobionej prawdy. Znany był także jako mag i wynalazca hieroglifów. W tym miejscu *bau* przyjmuje ona znaczenie gniewu; por. Amenemope 8, 11 i 11, 5.

- ³ on jest wrogiem niszczącym twoje serce¹⁶⁵,
⁴ a życie zabierają z jego oka¹⁶⁶.
⁵ Jego dom nieprzyjacielem miasta¹⁶⁷,
⁶ jego stodoły niszczące¹⁶⁸,
⁷ a jego własność¹⁶⁹, zabrana z ręki jego dzieci,
⁸ przekazana zostanie temu, kto swoją majątność podarowuje innemu.
⁹ Strzeż się, byś nie naruszył znaków granicznych pól,
¹⁰ a nie chwyci cię lęk¹⁷⁰.
¹¹ Bóg pozwala się przejednać ze względu na gniew¹⁷¹ pana¹⁷²,
¹² kiedy się ustala znaki graniczne pól.
¹³ Pragnij zatem, abyś ty sam był wybawiony,
¹⁴ i zważaj na pana wszystkiego¹⁷³.
¹⁵ Nie depcz między kogoś innego;
¹⁶ lepiej jest dla ciebie zyskać powodzenie wśród nich¹⁷⁴.
¹⁷ Pracuj na roli, a znajdziesz swe utrzymanie¹⁷⁵,
¹⁸ i otrzymasz chleb ze swego własnego klepiska.
¹⁹ Lepsza miara¹⁷⁶ dana ci przez boga,
²⁰ niż pięć tysięcy [miar] zdobytych niesprawiedliwością.
9 ¹ One nie spędzają dnia w spichlerzu ni stodole,
² nie wypracowują żadnej żywności dla dzbana¹⁷⁷.

¹⁶⁵ Synonim osoby, wyrażenie użyte w sensie zaimka osobowego.

¹⁶⁶ Oko pozbawione życia to metafora śmierci.

¹⁶⁷ Miasto w sensie społeczności miejskiej, sąsiedzkiej.

¹⁶⁸ Tekst nie opowiada o wydarzeniach przyszłych, lecz odpowiada opisowi obecnych już efektów złości, podobnie jak w Amenemope 8, 4.

¹⁶⁹ Dosł. o ziemi ornej.

¹⁷⁰ Uniknięcie lęku jest jednym z głównych motywów zachęty w Amenemope. Zob. także Amenemope 13, 9.

¹⁷¹ To *bau*, w której oprócz gniewu można widzieć chwałę bóstwa lub jego potęgę. Tu tłumaczenie ze względu na wcześniejsze miejsca występowania tego terminu.

¹⁷² Boga Thota.

¹⁷³ Bóg Ra lub inna epifania bóstwa solarnego jako potęgi wszystkowiedzącej i sędziego (E. BRESCIANI, *Letteratura e poesia*, 584). Warto dodać, że Egipt znał pojęcie bóstwa najwyższego, zwanego w średnioegipskim *Mrr:f-irr:f* – *Czegokolwiek-zapragnie-to-sprawia*.

¹⁷⁴ W liczbie mnogiej na *nich* mowa jest o miedzach; na swoim polu nie przekraczając swych miedzy można znaleźć powodzenie.

¹⁷⁵ Czyli wszystko, co służy dla życia, nie tylko wyżywienie. Por. 8, 17; 9, 15; 10, 14; 23, 18.

¹⁷⁶ Miara (egipskie *ipt*) wynosząca 19,22 litra.

¹⁷⁷ Chodzi o zwykły posiłek popijany dzbanem piwa (egipskie *š* – dzban piwa).

- ³ Chwilką czas ich pobytu w spichlerzu,
⁴ dzień świta, a one znikają¹⁷⁸.
⁵ Lepsza więc bieda z ręki boga¹⁷⁹,
⁶ niż bogactwa w spichlerzu.
⁷ Lepszy chleb, gdy serce jest szczęśliwe,
⁸ niż bogactwa ze smutkiem¹⁸⁰.
⁹ **Rozdział siódmy**
¹⁰ Nie zajmuj swego serca szukaniem bogactw,
¹¹ bo nie ma nikogo, kto mógłby zignorować Szai i Renenet¹⁸¹.
¹² Nie pozwól swemu sercu przebywać na zewnątrz¹⁸²:
¹³ każdy człowiek należy do swej godziny¹⁸³.
¹⁴ Nie szukaj chciwie nadmiaru¹⁸⁴,
¹⁵ gdy twoje utrzymanie jest obfite.
¹⁶ Jeśli twoje bogactwa pochodzą z rabunku,
¹⁷ nie spędzą one z tobą nocy!
¹⁸ Gdy dzień zaświta, nie znajdą się one w twoim domu.
¹⁹ A choć patrzy się na ich miejsce, to ich tam [już] nie ma.
²⁰ Ziemia otworzyła swoje usta; [one] je zrównały¹⁸⁵ i pochłonęły je,

¹⁷⁸ Cykl porównań w trybie oznajmującym, których zadaniem jest podać przykład porzecznej użyteczności grabieży cudzej własności.

¹⁷⁹ Wyrażenie z *ręki Boga* w różnych wariantach występuje również w Biblii, np. Hi 2, 10. Na temat jego znaczenia w egipskim I. SHIRUN-GRUMACH, *Bedeutet „In der Hand des Gottes” Gottesfurcht?* w: *Studies in Egyptology*, red. S. Israelit-Groll, Fs. M. Lichtheim, Jerusalem 1990, 836-852.

¹⁸⁰ Prz 15, 16; 16, 8; 17, 1.

¹⁸¹ Bóg Szai to Przeznaczenie, bogini Renenet to Los; por. także Amenemope 21, 16 (C. J. BLEEKER, *Die Idee des Schicksals in der Altägyptischen Religion*, „Numen” 2 (1955), 28-46).

¹⁸² Egipskie *m rwy*, czyli zajmować się rzeczami, nad którymi serce nie ma władzy. Także wezwanie do porzucenia marzycielstwa.

¹⁸³ Interpretuje się ten wiersz jako wezwanie do zaakceptowania swego losu jako woli bożej, wyrażającej się najpierw w konkretnej epoce, w jakiej żyje człowiek (H.O. LANGE, *Das Weisheitsbuch des Amenemope aus dem Papyrus 10, 474 des British Museum herausgegeben und erklärt*, København 1925, 57). Wg J. QUAEGBEURA (*Le dieu égyptien Shaï dans la religion et l'onomastique*, OLA 2, Leuven 1975, 127) godzina oznacza śmierć, co jednak neguje najbliższy kontekst. O godzinie jako terminie pojawienia się naturalnych zjawisk zob. Amenemope 4, 14.

¹⁸⁴ Nadmiaru dóbr materialnych.

¹⁸⁵ Zaimek odnosi się raczej do majątku. Autor wyraża ideę nagłej jego utraty, co podobnie jak śmierć wyrównuje los ludzi. Ci, którzy cieszą się górami bogactw umierają na równi z biedakami. W tym sensie śmierć *zrównuje* bogactwa.

- 10¹ i sprawiły, że zatonięły w otchłani¹⁸⁶.
 2 Zrobiły sobie wielką dziurę na swoją miarę,
 3 zostały zatopione w podziemiu.
 4 Sprawiły sobie skrzydła jak gęsi
 5 i wzniosły się w kierunku nieba¹⁸⁷.
 6 Nie ciesz się bogactwami pochodzącymi z rabunku¹⁸⁸,
 7 ani nie żał się z powodu biedy¹⁸⁹.
 8 Jeśli dowódca łuczników idzie [zbyt] do przodu,
 9 jego oddział go opuszcza¹⁹⁰.
 10 Statek chciwca został porzucony wśród błota¹⁹¹,
 11 lecz łódź człowieka cichego żegluguje wśród sprzyjającego wiatru.
 12 Jeśli modlisz się do Atona¹⁹², gdy wschodzi,
 13 powinienes powiedzieć: „Udziel mi pomyślności i zdrowia”¹⁹³,
 14 a on przydzieli ci twe utrzymanie dla życia;
 15 i będziesz bezpieczny przed lękiem¹⁹⁴.
 16 **Rozdział ósmy**
 17 Udzielaj twego dobra ciałom ludzkim¹⁹⁵,
 18 a wszyscy będą ci życzyć pomyślności¹⁹⁶.
 19 Jak się cieszą ze względu na ureusz¹⁹⁷

¹⁸⁶ W dalszym ciągu mowa o zatonięciu bogactw. Głębina to Duat, pod tym pojęciem kryje się świat podziemny, miejsce panowania Ozyrysa, Anubisa i Horusa, bóstw zmarłych. Podobne wyobrażenia kosmologiczne zawiera Biblia: Korach i jego zwolennicy żywcem wpadli do Szeolu, gdy otwarła się ziemia (Lb 16, 33).

¹⁸⁷ Kolejny obraz ulotności bogactwa. Passus Amenemope 9, 11-10, 5 ma swoją paralelę w Prz 23, 5.

¹⁸⁸ Amenemope 9, 16.

¹⁸⁹ Amenemope 10, 6-7 ma swoją paralelę w Prz 30, 8

¹⁹⁰ Nie tylko z powodu tego, że nie wyprzedza żołnierzy, lecz przede wszystkim dlatego, że nie wie, czego może od swoich ludzi wymagać. Poszukiwacza bogactw trzeba powstrzymywać w jego zapale, by nie popadł w nieszczęście (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 111).

¹⁹¹ Obraz bazujący na doświadczeniu żeglugi śródładowej: duży statek (egipskie *skty*) symbolizujący bogacza z powodu swego obciążenia z jego majątkiem utknął na mieliźnie.

¹⁹² Wschodzące Słońce; por. Amenemope 25, 19. Ta postać bóstwa słonecznego jest znana przede wszystkim z panowania Amenhotepa IV Echnatona (ok. 1351 – ok. 1334 przed Chr.), twórcy monolatrii egipskiej.

¹⁹³ Podobną treść zawiera Jk 4, 15.

¹⁹⁴ Amenemope 8, 10.

¹⁹⁵ Czyli wszystkim. Ta sama figura stylistyczna w Amenemope 11, 10-11.

¹⁹⁶ Czyli w praktyce pozdrawiać.

¹⁹⁷ Symbol władzy boskiej, wizerunek świętego węża (kobry), umieszczany na koronach królewskich nad czołem władcy, także na sarkofagach. Wiązano go z kultem

²⁰ tak plują na Apofisa¹⁹⁸.

²¹ Strzeż¹⁹⁹ swego języka przed mową szkodzącą²⁰⁰,
11 ¹ a będziesz kochany przez innych.

² Znajdziesz swoje miejsce w świątyni²⁰¹,

³ a twoje ofiary z dostaw chleba twego pana²⁰².

⁴ Będziesz czcigodny²⁰³, ukryje cię twoja trumna²⁰⁴,

⁵ i będziesz bezpieczny przed gniewem boga²⁰⁵.

⁶ Nie krzycz: „Przestępca!” przeciwko człowiekowi,

⁷ lecz zachowasz w dyskrecji okoliczności²⁰⁶ ucieczki.

⁸ Jeśli słyszysz coś dobrego albo coś złego,

⁹ zostaw to na zewnątrz: niech nie będzie słyszane²⁰⁷.

¹⁰ Niech dobrze przemawia twój język na ziemi,

¹¹ a co złe ukryj w twoim ciele²⁰⁸.

¹² **Rozdział dziewiąty**

¹³ Nie brataj się z gadatliwym,

¹⁴ ani nie podchodź do niego, by porozmawiać²⁰⁹.

¹⁵ Ustrzeż swój język przed odpowiadaniem ważniejszemu od ciebie

¹⁶ i wystrzegaj się mówienia przeciw niemu.

Hator oraz z życiem pośmiertnym.

¹⁹⁸ Zdanie przeciwstawia sobie słońce, symbol dobroci, i ciemność, która pod postacią mitologicznego węża Apofisa atakuje słoneczną barękę, którą bóg Ra przemierza nieboskłon. Spluwanie jako element walki o charakterze magicznym z Apofisem znane z innych tekstów egipskich (R. K. RITNER, *The Mechanics of Ancient Egyptian Magical Practice*, SAOC 54, Chicago 1993, 85-86). Być może w tle znajdują się przysłowio-we wyrażenia funkcjonujące w codziennym życiu (V. M.-P. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 117).

¹⁹⁹ Dość. uczyni zdrowym, prosperującym. Zob. także Amenemope 11, 10.

²⁰⁰ Zaproszenie do dyskrecji.

²⁰¹ Autor wspomina o funkcji kapłańskiej, zapewniającej bezpieczeństwo adresatowi pouczenia. Jest to jakaś funkcja wysoka, na co wskazują użyte w prologu tytuły. Zatem nie należy jej utożsamiać z funkcją pisarza.

²⁰² Czyli utrzymanie adresata będzie zapewnione.

²⁰³ Tytuł przydzielany zmarłym, pierwotnie oznaczający kogoś, *kogo już nie widać* (K. JANSEN-WINKELN, *Zur Bedeutung von imAh*, BSEG 20 (1996), 29-36).

²⁰⁴ Pośmiertne trwanie ciała zapewniało według Egipcjan życie wieczne.

²⁰⁵ Amenemope 7, 19 i 8, 11.

²⁰⁶ Lub *plan* według klasycznego znaczenia egipskiego słowa *shꜣr*. na ten temat też Prz 25, 7-8

²⁰⁷ Czyli tego nie zapamiętuj, ani tym bardziej nie powtarzaj.

²⁰⁸ Czyli w tobie. Nerozgłaszanie złych rzeczy jako wyraz pobożności pojawia się również w Biblii (Iz 33, 15). Zob. także Amenemope 22, 15.

²⁰⁹ Amenemope 11, 13-14 ma swoją paralełę w Prz 22, 24.

- ¹⁷ Nie pozwalaj mu rzucać słów, by nie złapał cię jak na łąso,
¹⁸ ani nie pozwól wymknąć się twej odpowiedzi²¹⁰.
¹⁹ Przeprowadzisz dyskusję nad nią z tobą stanem równym,
²⁰ lecz strzeż się bezmyślnego rzucania twej odpowiedzi w niej²¹¹.
12 ¹ Szybsze jest słowo pochodzące z serca głupiego
² od wiatru przed deszczem²¹².
³ [Gaduła] zanurza i wynosi swym językiem,
⁴ gdy wypowiada nędzne słowa²¹³.
⁵ Wypracowuje odpowiedź godną razów,
⁶ gdy swoim poczynaniem sprowadza szkodę.
⁷ Podróżuje²¹⁴ po całym świecie²¹⁵,
⁸ z ładunkiem słów kłamliwych²¹⁶.
⁹ Pełni funkcję przemytnika, który łowi za pomocą mówienia:
¹⁰ przychodzi i odchodzi wraz z kłótnią²¹⁷.
¹¹ Choćby jadł czy pił wewnątrz,
¹² jego odpowiedź jest na zewnątrz²¹⁸.
¹³ Dzień ujawnienia jego przestępstwa
¹⁴ jest płaczem jego dzieci²¹⁹.
¹⁵ Niechże by zatem Khnum²²⁰ przyszedł do niego,
¹⁶ garncarz „ust rozpalonych”,

²¹⁰ Wezwanie do mówienia z rozwagą.

²¹¹ Wezwanie do wystrzegania się bezmyślności w dyskusji i odpowiedziach.

²¹² Lub *przed wodą*.

²¹³ Lub: *Kto niszczy i buduje swoim językiem, wypowiada słowa nędzne*.

²¹⁴ Dosł. chodzi o *podróż łodzią*.

²¹⁵ Egipskie *n-mi-tmm*. Przyimek w tym wyrażeniu oznacza raczej *wewnątrz*, w *obrębie*, *pośród*. Świat (egipskie *tmm*) nosi odcień znany z greckiego pojęcia *oikoumene*: obszar zamieszkały przez ludzi.

²¹⁶ O ociężałym gadatliwością statku, który utknął na mieliźnie, zob. Amenemope 7, 10-11.

²¹⁷ Zob. Amenemope 13, 1.

²¹⁸ Zdanie niejasne, opisuje gadułę. Jedzeni i picie to opis spożywania posiłku, zatem uczy. Przeciwwstawne sobie *wewnątrz* – na *zewnątrz* być może sugerują, że nie potrafi dochować tajemnicy i rozgłosi to, o czym mówiono na uczcie. Możliwe tłumaczenie 12, 11: *Choć je i pije wewnątrz* [...].

²¹⁹ Opis kary dla gaduły. Aluzja do sądu pośmiertnego. Zob. też Amenemope 4, 19 z przypisem doń.

²²⁰ Bóg związany z mitem o stworzeniu człowieka z gliny i boskiego elementu. Wyobrażano go sobie na wzór garncarza. Wzmianka o tym bogu przerywa opis człowieka gadatliwego.

¹⁷ który niech go przekształci²²¹ ku nawróceniu²²² jego serca.

¹⁸ Jest on jak szczenię szakala²²³ na pastwisku²²⁴,

¹⁹ które zwraca jedno oko ku drugiemu²²⁵.

13 ¹ On prowokuje braci do kłótni²²⁶,

² biegnie przed każdą wichurą jak chmury²²⁷,

³ on przyciemnia jasność słońca²²⁸,

⁴ on rzuca swoim ogonem jak mały krokodyl²²⁹:

⁵ czyni kulawym tego, kto go dotyka.

⁶ Jego wargi są słodkie, jego język gorzki²³⁰,

⁷ a ogień płonie w jego ciele.

⁸ Nie podchodź, by się przyłączyć do takiego człowieka²³¹,

⁹ a nie chwyci cię lęk²³².

¹⁰ **Rozdział dziesiąty**

¹¹ Nie pozdrawiaj swego gadatliwego [rozmówcy]²³³, zadając sobie gwałt,

¹² ani nie rań swego własnego serca²³⁴,

²²¹ Czasownik tu obecny (egipskie *pipi*) odnosi się do wygniataania gliny.

²²² Tłumaczenie przypuszczalne, termin nieznan z innych dokumentów (egipskie *ngf*), różnie poprawiany (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 128). Wydaje się, że chodzi o nadzieję na poprawę postępowania gaduły, co w przybliżeniu może opisać chrześcijański, znacznie późniejszy termin *nawrócenie*.

²²³ Szakal na pastwisku stanowi zagrożenie dla owiec. Być może opis jego oczu wskazuje na poszukiwanie przez niego zdobyczy.

²²⁴ Termin ten (egipskie *ihy*) oznacza miejsce przeznaczone dla zwierząt (pastwisko, wypas), a także obóz wojskowy.

²²⁵ Dosł. *ku swemu towarzyszowi*.

²²⁶ Amenemope 12, 10.

²²⁷ Opis niszczącej siły burzy. Interesująca jest lekcja testu z rękopisu w Sztokholmie (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 129): *biegnie przed każdą wichurą jak zaraza*. Wyraża to przekonanie, że z wiatrem podąża epidemia, co zawiera się także w polskim określeniu „morowe powietrze” i bliskoznacznych.

²²⁸ Możliwe inne tłumaczenie: *On niszczy swój wygląd w słońcu*. Trzeba pamiętać, że słońca było dla Egipcjan epifanią bóstwa; język obrazowy zapewne opisujący grzech lub bluźnierstwo wobec bóstwa.

²²⁹ Ogon krokodyla służy temu zwierzęciu do walki. Autor nie daje jednak sugestii co do małego krokodyla, który z racji swej wielkości wydaje się być nieszkodliwy.

²³⁰ Słodkie słowa rodzą opłakane skutki.

²³¹ Autor przestrzega, by dobrze dobierać przyjaciół i towarzyszy.

²³² Amenemope 13, 8-9 paralelne do Prz 22, 24-25. Wiersz Amenemope 13, 9 identyczny z Amenemope 8, 10.

²³³ Podobnie jak w Biblii, pozdrowienie było nie tylko krótką wymianą słów, lecz dłuższym ceremoniałem okazywania braterstwa (por. np. Łk 10, 4).

²³⁴ Mowa o ranieniu własnych uczuć lub rozumnych przekonaniach. Autor odrzuca postę-

- ¹³ by nie rzekł fałszywie: „Witaj!”
¹⁴ skoro jest postrachem dla twego ciała²³⁵.
¹⁵ Fałszywie nie rozmawiaj z człowiekiem,
¹⁶ bo jest to ohydą wobec boga²³⁶.
¹⁷ Nie oddzielaj swego serca od swego języka²³⁷,
¹⁸ a wszystkie twe plany powiodą się,
¹⁹ ty zaś nabierzesz znaczenia²³⁸ wobec innych [ludzi],
14 ¹ i staniesz się bezpieczny w dłoni boga.
² Bóg nienawidzi fałszu w mowie,
³ a wielką obrzydliwością dla niego jest cierpienie ciała²³⁹.
⁴ **Rozdział jedenasty**
⁵ Nie pożądaj własności człowieka zależnego²⁴⁰,
⁶ ani nie bądź głodny jego chleba²⁴¹.
⁷ Dobra człowieka zależnego – to utkwi w gardle
⁸ i stanie się wymiocinami dla przelyku²⁴².
⁹ To²⁴³ sprowadzi przeciw niemu fałszywe przysięgi,
¹⁰ a jego serce zostanie skrzywdzone w jego ciele²⁴⁴.
¹¹ Nie pozwalaj łotrowi²⁴⁵, aby osłabił dobrego,
¹² bo zło wykorzysta dobro.

powanie niezgodne z nimi. Tekst rozwija myśl ostatniej frazy wiersza poprzedniego o zadawaniu sobie gwałtu.

²³⁵ Czyli *dla ciebie*. Postrach jest aluzją do nieszczerości i wrogości, której należy unikać (Amenemope 8, 10; 10, 15; 13, 9).

²³⁶ Zob. Prz 12, 22.

²³⁷ Chodzi o jasność mowy, podobnie jak w Ewangelii wzywającej do mówienia tak – tak, nie – nie (Mt 5, 37).

²³⁸ Dosł. *staniesz się ważny*.

²³⁹ Wyrażenie *cierpienie ciała* w kontekście oznacza zapewne wewnętrzne rozdarcie, spór z samym sobą czy sprzeczność we własnej duszy. Zob. Amenemope 13, 12.

²⁴⁰ Zależnego od kogoś innego. Termin o szerszym znaczeniu, obejmuje także człowieka niższego stanu społecznego, nie tylko niewolnika lub dłużnika.

²⁴¹ Por. Prz 23, 6.

²⁴² Zdanie niejasne, tłumaczenie według determinatywów. Inna możliwość tłumaczenia: *one sprawiają szkody przelykowi* (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 143). Obraz wymiocin w podobnym kontekście zawiera Prz 23, 8.

²⁴³ Czyli jego bogactwo, które może skłaniać możniejszych do nadużywania ich władzy i składania fałszywych przysięg w celu zagarnięcia cudzego mienia.

²⁴⁴ Opozycja serce – ciało przypomina biblijną opozycję ciało – duch.

²⁴⁵ Wers trudny niepełny. Możliwe tłumaczenie z uzupełnieniem: *Nie pozwalaj łajdakowi [prosperować]* (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 144), lub *znałeć się wśród odpowiedzialnych* za innych lub ich majątność.

- ¹³ Jeśliś dłużnikiem wobec twego przełożonego,
¹⁴ jesteś także bezsilny w swej własnej perswazji,
¹⁵ twoje pochlebstwo powróci z kalumnią,
¹⁶ a twój pokłon stanie się cięgami.
¹⁷ Wielki kęs chleba: jeśli to połkniesz, wyplujesz to
¹⁸ i sam siebie pozbawisz swego dobra²⁴⁶.
¹⁹ Pilnuj nadzorcy ubogiego,
15 ¹ wtedy gdy dosięga go kij²⁴⁷,
² wtedy gdy wszyscy jego ludzie napotkali przeszkody²⁴⁸,
³ wtedy gdy ktoś jest prowadzony do kata.
⁴ Jeśli jesteś niemile widziany wobec twego przełożonego,
⁵ to jesteś nielaskawy dla twojego podwładnego²⁴⁹.
⁶ Wiosłuj z daleka od ubogiego w drodze²⁵⁰:
⁷ możesz spojrzeć na niego, lecz trzymaj się z dala od jego własności!
⁸ **Rozdział dwunasty**
⁹ Nie požądaj własności wyższego urzędnika²⁵¹,
¹⁰ ani nie dawaj dużego kawałka chleba zbyt pochopnie²⁵².
¹¹ Jeśli on cię ustanowi, byś zarządzał jego własnością,
¹² pałaj nienawiścią do tego, co jego²⁵³, korzystaj z tego, co twoje.
¹³ Nie zajmuj się człowiekiem popędliwym,
¹⁴ ani nie brataj się z łajdakiem²⁵⁴.
¹⁵ Jeśli zostałeś posłany do transportowania słomy,
¹⁶ miej w nienawiści zysk z tego²⁵⁵.
¹⁷ Jeśli człowieka przyłapią na nieszczęsnej misji²⁵⁶,
¹⁸ już nie zostanie posłany przy innej okazji²⁵⁷.

²⁴⁶ W ogólnym sensie własności.

²⁴⁷ Kij dosięga ubogiego. Autor potrójnie przestrzega przed winami wobec bezbron-
nego ubogiego.

²⁴⁸ Gdy nie wie dzie się współpracownikom słabszej, czyli uboższej strony.

²⁴⁹ Temat psychologiczny o kształtowaniu się relacji międzyludzkich.

²⁵⁰ By uniknąć chęci zagarnięcia jego dóbr, o czym wspomina następny werset.

²⁵¹ Egipski termin *sr* oznacza wyższego urzędnika państwowego. Autor po raz kolejny
sugeruje, że adresat należy do wysokich warstw społecznych.

²⁵² Egipskie *m-wstn*, dosłownie: *dobrowolnie*. A. MALLON tłumaczy *quando panem
tuum libere potes comedere*.

²⁵³ Przymówienie wyrażenie, nakazujące szacunek dla cudzej własności. Podobna
przesadnia w np. w Łk 14, 26. Zob. także Amenemope 15, 16.

²⁵⁴ Zob. Prz 1, 10-14.

²⁵⁵ Amenemope 15, 12.

²⁵⁶ Czyli nieuczciwej.

²⁵⁷ To samo wyrażenie zob. Amenemope 20, 19.

19 Rozdział trzynasty

²⁰ Nie oszukuj ludzi za pomocą pióra na zwoju²⁵⁸;

²¹ to jest to obrzydliwością dla boga²⁵⁹.

16 ¹ Nie złożysz świadectwa słowami wprowadzającymi w błąd,

² ani nie usuniesz²⁶⁰ innego swoim językiem.

³ Nie uznasz nikogo za tego, kto nie ma własności²⁶¹,

⁴ ani nie będziesz fałszować trzcina²⁶².

⁵ Jeśli znajdziesz wielką ilość tego, co należy do ubogiego,

⁶ podzielisz to na trzy części,

⁷ pozostawisz dwie, zachowasz jedną,

⁸ znajdziesz to, co jest drogą życia²⁶³,

⁹ odpoczniesz sobie i spędzisz noc do rana,

¹⁰ znajdziesz to, co jest dobrą opinią²⁶⁴.

¹¹ Lepsza jest pochwała z miłością ludzką,

¹² niż bogactwa w spichlerzu.

¹³ Lepszy jest chleb, gdy serce jest szczęśliwe,

¹⁴ niż bogactwa przy kłopotach²⁶⁵.

15 Rozdział czternasty

¹⁶ Nie przypominaj sobie o człowieku,

¹⁷ ani nie szukaj łączywie jego dłoni²⁶⁶.

¹⁸ Jeśli ci powie: „Otrzymasz prezent!”²⁶⁷

¹⁹ – a ten, który nie ma, nie pogardza tym –

²⁰ nie rzucaj na niego spojrzeń, nie opuszczaj twarzy,

²¹ ani nie odwracaj swego wzroku.

²² Pozdrów go twoimi ustami. Powiedz mu: „Bądź pozdrowiony!”

17 ¹ On się zatrzyma, a ty osiągniesz swój cel²⁶⁸.

² Nie odtrącaj go za pierwszym razem,

³ innym czasem on [ciebie] dosięgnie²⁶⁹.

²⁵⁸ Czyli na dokumencie.

²⁵⁹ Amenemope 13, 16.

²⁶⁰ Z należnego mu miejsca.

²⁶¹ Paralela z następnym wierszem nasuwa wniosek, że uznanie, o jakie chodzi autorowi, przybiera pewne formy prawne, zatem wiąże się z jakimś rodzajem oszustwa.

²⁶² Twarda i odpowiednio zaostrzona służyła do pisania.

²⁶³ Amenemope 1, 7.

²⁶⁴ Czyli dobrą reputację.

²⁶⁵ Amenemope 6, 17-18.

²⁶⁶ Dłoni trzymającej podarek.

²⁶⁷ Dosł. *dostawę* (egipskie *inw*), tu w sensie łapówki.

²⁶⁸ Dosł. *twój cel nadzieje*. Celem jest uszanowanie człowieka, także niższego stanem.

²⁶⁹ Werset o zamierzonym sensie ambiwalentnym. Tekst egipski nie określa ściśle, czy dosięgnie z pomocą lub pogardą.

Rozdział piętnasty

⁵ Postępuj dobrze, a osiągniesz bogactwa.

⁶ Nie umoczysz trzciny²⁷⁰, by szkodzić.

⁷ Dziobem ibisa jest palec pisarza²⁷¹;

⁸ strzeż się, byś mu nie przeszkadzał.

⁹ Małpa rozsiada się w Domu Ośmiu²⁷²,

¹⁰ a jego oko przemierza obie Ziemię²⁷³.

¹¹ Jeśli on zobaczy tego, kto oszukiwał swoim palcem,

¹² zabierze w powodzi jego utrzymanie.

¹³ Pisarz, który oszukuje swoim palcem –

¹⁴ to jego syn nie zostanie wpisany²⁷⁴.

¹⁵ Jeśli przejdiesz przez swe życie z tym w swoim sercu²⁷⁵,

¹⁶ twoje dzieci to zobaczą²⁷⁶.

Rozdział szesnasty

¹⁸ Nie zaburzaj równowagi [szalek], nie fałszuj wagi²⁷⁷,

¹⁹ ani nie zmniejszaj wagi odważników²⁷⁸.

²⁰ Nie pożądamy miary pola,

²¹ ale odrzuć to, co należy do skarbów²⁷⁹.

²² Pawian zasiada obok wagi,

18 ¹ a jego serce jest ciężarkiem²⁸⁰.

² Który bóg jest tak wielki jak Thot,

³ który wynalazł te rzeczy, by je stosowano²⁸¹?

²⁷⁰ Amenemope 16, 4.

²⁷¹ Ibis, podobnie jak księżyc, reprezentuje boga Thota, wynalazcy pisma i sędziego w zaświatach.

²⁷² To świątynia Thota (egipskie *pr-hmnw*); tu nazwa własna świątyni w Hermopolis (A. MALLON, *La "sagesse"*, 26). O pawianie zob. Amenemope 17, 22.

²⁷³ Czyli cały Egipt, który powstał ze zjednoczenia Egiptu Górnego i Dolnego.

²⁷⁴ Tajemnicze zdanie. Być może chodzi o przywileje obywatelskie lub własności jak w Amenemope 2, 2, lub nie zostanie wpisany na listę zawodowych skrybów ponosząc karę za winy ojca (A. MALLON, *Le "sagesse"*, 26).

²⁷⁵ Zob. Amenemope 3, 17; 5, 18-19.

²⁷⁶ Będą świadkami powodzenia rodzica. Powtórzenie Amenemope 5, 19.

²⁷⁷ Dosłownie *qdt – latawiec*, w czym należy widzieć zapewne szalki wagi. Zob. Amenemope 18, 4.

²⁷⁸ Dosł. *części miary*.

²⁷⁹ Zestawiając miary pola i skarby autor potępia chciwość wobec dóbr nieruchomości, choćby w Egipcie najważniejszych (pola) i ruchomych, czyli chciwość jako taką.

²⁸⁰ Pawian był świętym zwierzęciem Thota. Jako bóg sądu pośmiertnego był związany z ważeniem serca śmiertelnika. O małpie zob. Amenemope 15, 9-12.

²⁸¹ Czyli wykonano, zrobiono, a potem używano. Podobna treść w Prz 16, 11.

⁴ Nie sporządzaj sobie zmniejszonych odważników:

⁵ istnieje wiele oddziałów władzy²⁸² bożej!

⁶ Jeśli widzisz kogoś, kto oszukuje,

⁷ przechodź z dala od niego.

⁸ Nie požądaj brązu

⁹ i wyrzeknij się bisioru²⁸³.

¹⁰ Komu [się przyda] ubranie ze szlachetnej materii²⁸⁴,

¹¹ jeśli on dopuści się oszustwa wobec boga?

¹² [Nawet] jeśli złoto dokłada się do szczerego złota²⁸⁵,

¹³ rankiem ono stanie się ołowiem.

¹⁴ **Rozdział siedemnasty**

¹⁵ Strzeż się ukrywania miary²⁸⁶,

¹⁶ dla sfalszowania [choćby] jej odrobiny!

¹⁷ Nie dopuszczaj się nieprawości przez zbytnią obfitość,

¹⁸ ani nie pozostawiaj luki w jej wnętrzu²⁸⁷.

¹⁹ Odmierzaj ją precyzyjnie według jej wielkości,

²⁰ a dłoń twą opróżniaj dokładnie.

²¹ Nie sporządzisz sobie miary²⁸⁸ w podwójnej objętości,

²² abyś nie skierował się ku powodzi²⁸⁹.

²³ Miara jest okiem Ra,

19¹ dla niego obrzydliwością²⁹⁰ jest oszust.

² Co do określającego miary, który wielu wprowadził w błąd²⁹¹:

²⁸² Chodzi o wiele sposobów karania za oszustwo. Oddziały (egipskie *st-šA-mš'*) mogą oznaczać także wielość.

²⁸³ Szczególny rodzaj szlachetnego lnu (egipskie *šm'.t*).

²⁸⁴ Szlachetna tkanina zwana po egipsku *mk*.

²⁸⁵ Tekst wspomina o dwóch rodzajach złota (*nbw* i *ktm*). Potępienie chciwości, wymuszeń i łapówek. A. MALLON (*Le "sagesse"*, 26) tłumaczy *Si quis in aere loco (?) auri deceperit quando lucescit (aurum) plumbum est*.

²⁸⁶ Ukrywanie wagi (czasownik 'šg). Miarę tę (egipskie *wdA.t*) V.P.-M. LAISNEY tłumaczy jako buszel (fr. *Boisseau, L'Enseignement d'Aménémopé*, 172), około 36 litrów. Chodzi o miary objętości zboża. O podwójnych miarach też Prz 20, 10.

²⁸⁷ W jej wnętrzu, dosł. *ani nie pozwól, by jej brzuch był pusty*. Cały czas mowa o miarach i sposobach oszukiwania w dziedzinie odmierzania: autor odrzuca odmierzenie zbyt dużo lub zbyt mało.

²⁸⁸ Egipska miara *ip.t* głównie zboża, tu bez determinatywu oznaczającego ziarna.

²⁸⁹ Obraz kary dla oszusta; zob. także Amenemope 17, 12.

²⁹⁰ Obrzydliwością oka Ra, na co wskazują sufiksy zaimkowe.

²⁹¹ Zdanie skrótowe, tekst egipski kładzie nacisk na liczne oszustwa bez bezpośrednio odniesienia do ludzi; dosł. *Co do człowieka, który sprawił, że liczne są oszustwa*.

- ³ jego oko²⁹² sprowadzi na niego potępienie²⁹³.
⁴ Nie zatrzymuj podatku ze żniwa rolnika,
⁵ ani nie zapisuj niczego²⁹⁴ na papirusie ku jego krzywdzie.
⁶ Nie zmawiaj się²⁹⁵ z tym, kto określa miarę,
⁷ ani nie żongluj²⁹⁶ opłatami na rzecz Pałacu²⁹⁷.
⁸ Większa jest potęga obszaru jęczmienia
⁹ od przysięgi na Wielki Tron²⁹⁸.
¹⁰ **Rozdział osiemnasty**
¹¹ Nie spędzaj nocy w strachu przed jutrem:
¹² kiedy się rozwidni, co będzie jutro?
¹³ Nie zna człowiek tego, co wydarzy się jutro.
¹⁴ Bóg jedyny jest w swej wspaniałości,
¹⁵ człowiek jest tylko w swojej nicości.
¹⁶ Czym innym mowa, którą wypowiadają ludzie,
¹⁷ a czym innym to, co czyni bóg.
¹⁸ Nie mów: Nie popełniam grzechu,
¹⁹ ani nie szukaj nierozważnie sporów.
²⁰ Jeśli idzie o winę, ona należy do boga²⁹⁹;
²¹ on pieczętuje [ją] swoim palcem.
²² Nie ma wspaniałości według ręki bożej,
²³ jak nie ma przed nim niedoskonałości³⁰⁰.

²⁹² Odniesienie do Ra.

²⁹³ Dosł. *jego oko przypieczętuje przeciw niemu*.

²⁹⁴ Czasownik oznaczający przede wszystkim *zapisanie na listę*.

²⁹⁵ Czasownik oznaczając dosłownie *robić coś z kimś* (egipskie *iry-w' irm*).

²⁹⁶ Dosłownie *grać* (egipskie *hb*), tu trzeba rozumieć metaforycznie jako potępienie spekulacji.

²⁹⁷ Słowo *Pałac* (egipskie *hnw*) różnie można interpretować, choć kontekst jasno wskazuje, że chodzi o należy władzy podatek ze żniw.

²⁹⁸ Świątynia lub pałac królewski, ewentualnie określenie faraona. Potęga obszaru jęczmienia (egipskie *bAw-dnw n-it*) odnosi się najpierw do boskiej mocy, zwanej w mitologii *bau* (zob. Amenemope 7, 19). Całe wyrażenie jest być może określeniem bóstwa Renenet (zob. Amenemope 9, 11; 21, 16), której zemsta groziła jako kara za złamanie przysięgi i oszustwo. Inne tłumaczenie bazuje na potencjalnej nieuczciwości pisarza, który załatwiając sprawy urzędowe nie pozwoliłby złożyć przysięgi potwierdzającej uczciwość. W tej sytuacji autor zalecałby przyjąć uczciwość rolnika (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 176).

²⁹⁹ Znaczenie dosłowne wersetu; bóg bowiem wyciąga ze zła konsekwencje.

³⁰⁰ Zdanie trudne. Jego sens można sparafrazować w słowach: *Nie ma nikogo doskonałego wobec boga, jak nie ma niedoskonałości w bogu samym* (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 182).

20¹ Jeśli ktoś pragnie osiągnąć wspaniałość –

² mała chwila i nadejdzie jego upadek.

³ Bądź stały w swoim sercu, umocnij swoją duszę,

⁴ a nie żegluj za pomocą swego języka.

⁵ Język ludzki jest sterem statku,

⁶ lecz Pan Wszystkiego³⁰¹ jest jego sternikiem.

⁷ **Rozdział dziewiętnasty**

⁸ Nie przychodź do sądu przed wyższym urzędnikiem,

⁹ aby złożyć swe fałszywe zeznania.

¹⁰ Nie miotaj się w swojej odpowiedzi,

¹¹ gdy twoi świadkowie zeznają³⁰².

¹² Nie wymuszaj niczego przysięgami na pana³⁰³,

¹³ ale rozmawiaj [szczerze] w miejscu przesłuchiwania.

¹⁴ Mów prawdę wobec wyższego urzędnika,

¹⁵ a nie okaże on swej władzy nad tobą.

¹⁶ Kiedy rankiem przybędziesz do niego,

¹⁷ on przychyli się do wszystkich twych słów,

¹⁸ on powtórzy twe słowo w pałacu, wobec [Rady] Trzydziestu³⁰⁴,

¹⁹ a ona rozpatrzy to przy jeszcze innej okazji³⁰⁵.

²⁰ **Rozdział dwudziesty**

²¹ Nie oszukuj nikogo przed sądem,

²² ani nie odsuwaj sprawiedliwego.

21¹ Nie zwracaj uwagi na wspaniałe ubranie,

² ani nie pogardzaj tym, które jest zużyte³⁰⁶.

³ Nie przyjmuj daru człowieka możnego,

⁴ ani nie uciskaj z jego powodu kogoś niższego stanem³⁰⁷.

³⁰¹ Pan Wszystkiego to tytuł Atona, bóstwa słonecznego Przeciwwstawienie człowieka i boga. Treściowe paralele w wielu tekstach, np. autobiografia z dynastii XXII mówi, że Chnum rządzi ludzkim językiem. W Nowym Testamencie Jk 3, 45 podobne porównanie steru i języka (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 183-184).

³⁰² Kontekst oskarżycielski: kiedy świadkowie zeznają (egipskie s 'h') przeciwko tobie.

³⁰³ Bóg Thot.

³⁰⁴ Chodzi o centralną instancję sądowniczą, potwierdzająca wydane orzeczenia.

³⁰⁵ Tekst niejasny, różnie tłumaczony ze względu na wieloznaczność pierwszego czasownika *ini.ty=s* z sufiksem odnoszącym się do Rady Trzydziestu. Wyrażenie *przy jeszcze innej okazji* można rozumieć w sensie *powtórnie*.

³⁰⁶ Choć skrótowo w tekście mowa o ubiorze, to autor nakazuje wystrzegać się pogardy wobec ludzi ubranych nawet bardzo skromnie. Por. Prz 22, 2-23, a w Nowym Testamencie motyw ubioru w Jk 2, 2-4.

³⁰⁷ Motywy te częste w Biblii, np. Wj 23, 8; Pwt 16, 19.

- ⁵ Mądrość³⁰⁸ jest wielki darem boga;
⁶ udziela jej temu, kto miłuje [ją]³⁰⁹.
⁷ Władza jemu podobnego³¹⁰
⁸ chroni ubogiego przed jego prześladowcą³¹¹.
⁹ Nie sporządzaj fałszywych sprawozdań³¹²;
¹⁰ to jest wielkie sprzeniewierzenie, które zasługuje na śmierć;
¹¹ to [należy do] wielkiej przysięgi zachowania szacunku³¹³;
¹² z tego zdaje się sprawę wobec herolda.
¹³ Nie fałszuj wyroczni na papirusie³¹⁴,
¹⁴ ani nie niszczy³¹⁵ wyroków boga.
¹⁵ Nie przypisuj sobie samemu mocy³¹⁶ boga,
¹⁶ jakby nie istnieli Szai czy Renenet³¹⁷.
¹⁷ Zwróć dobra ich właścicielom,
¹⁸ i szukaj dla siebie życia.
¹⁹ Nie pozwól, by twoje serce budowało³¹⁸ w ich domu,
²⁰ bo [wtedy] twoja szyja pójdzie na szafot³¹⁹.

³⁰⁸ W tekście pada termin *Ma'at*.

³⁰⁹ Tłumaczenie wg kontekstu po poprawce *n-mr.f* (*udziela jej, jak mu się podoba*) na formę względną *n-mrr.f*.

³¹⁰ Czyli kogoś możnego.

³¹¹ Kontekst sądowniczy; w myśli autora sędziowie są uważani za obrońców sprawiedliwości i prawdziwi posiadacze *Ma'at*, a ubogi staje się synonimem człowieka, który ma rację w sporze sądowym.

³¹² Mowa o raportach codziennych, zwanych po egipsku *hrwy.t* lub w wersji Amenemope *hr.t*. Sprawcę oszustw tego typu karano śmiercią.

³¹³ Wyrażenie w szczegółach niejasne; przysięga była związana z procesem obejmowania urzędu państwowego (literatura w V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 192)

³¹⁴ Tłumaczenie terminu *biAy.t* za G. POSENER, *Aménémopé 21, 13 et et bjAj.t au sens d'oracle*, ZÄS 90 (1963), 98-102.

³¹⁵ Czasownik *ḥd* opisuje czynność niszczenia lub uszkodzenia. Chodzi o wyrocznie zapisane na papirusach, które, jeśli byłyby nie po myśli proszącego, nie mogą być sfałszowane lub niszczone.

³¹⁶ Po raz ostatni powraca temat *bau*; wcześniej w Amenemope 7, 19; 8, 11 i 11, 5; 18, 5; 19, 8.

³¹⁷ Zob. też Amenemope 9, 11 i 19, 9.

³¹⁸ Wyrażenie skądinąd nieznanne, czasami tłumaczone jako strona bierna (por. V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 193-195); z kontekstu wynika, że chodzi o szacunek do cudzej własności.

³¹⁹ Wzmianka o kościach i szafocie, a właściwie o miejscu karania śmiercią, jest w znaczeniu jasna. Brak proporcji między winą i karą jest godny uwagi, gdyż rzuca światło na idiom o *budowaniu przez serce*. Nie chodzi zatem jedynie o pożądanie cudzej własności, lecz o bliżej niesprecyzowany czyn.

21 Rozdział dwudziesty pierwszy

22 ¹ Nie mów: Spotkałem silnego możnego³²⁰,

² więc łupię człowieka w twoim mieście³²¹.

³ Nie mów: Spotkałem oswobodziciela³²²,

⁴ więc łupię tego, którego nienawidzę.

⁵ Zaiste, nie znasz planów boga,

⁶ nie masz jak spojrzeć na dzień jutrzejszy.

⁷ Spocznij w rękach boga,

⁸ a twój spokój to rozproszy³²³.

⁹ Krokodyl nie wydaje krzyku,

¹⁰ a strach przed nim jest odwieczny³²⁴.

¹¹ Nie ujawniaj swego wnętrza całemu światu³²⁵,

¹² ani nie czyn szkody twej własnej czci³²⁶.

¹³ Nie dopuść, by krążyła twa mowa wśród innych,

¹⁴ ani nie brataj się z człowiekiem wylewnym³²⁷.

¹⁵ Lepszy ten człowiek, który swą wiedzę [ukrywa] w swoim wnętrzu,

¹⁶ od tego, który ją niewłaściwie rozgłasza.

¹⁷ Nie powinno się śpieszyć z atakiem na możnego³²⁸,

¹⁸ nie powinno się dążyć³²⁹ do jego zniszczenia.

19 Rozdział dwudziesty drugi

²⁰ Nie dopuszczaj się niesprawiedliwości wobec twego przeciwnika,

²¹ ani nie dopuść, by mówił o myślach swego serca³³⁰.

³²⁰ Jako protektora.

³²¹ Zob. Prz 20, 22.

³²² Zapewne jakiegoś wyższego urzędnika, na co wskazuje determinatyw. Tłumaczenie wg paralel z języka koptyjskiego.

³²³ Sufiks egipski w liczbie mnogiej trudny do interpretacji: zapewne ani nie ręce (obecne w liczbie podwójnej) może chodzi plany boże, lub jakieś generalnie ujęte przeciwności względnie lęki (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 198; A. MALLON tłumaczy *silentium tuum illos subiget*, nie dając wyjaśnień co do *illos*). Przekład za pomocą zaimka *to* najbardziej ogólny, choć hipotetyczny. Cztery ostatnie wiersze powtórzone w Amenemope 23, 8-11.

³²⁴ Zdanie przysłowiowe, oparte na strategii ukrywania się zwierząt; uzupełnia jako przykład treść Amenemope 22, 8.

³²⁵ Mowa o roztroprym powierzeniu sekretów.

³²⁶ Zob. Prz 23, 9.

³²⁷ Wyrażenie podobne jak w Prz 20, 19, potępienie gadulstwa.

³²⁸ Możliwe tłumaczenie egipskiego *mnḥ* - prawy, sprawiedliwy; pierwsze znaczenie terminu to wzniosłość.

³²⁹ Dosłownie zmieniać miejsce, stanowisko (egipskie *qmA*)

³³⁰ Dosłownie mowa o *słowach serca*. Odrzucenie podstępnego prowokowania do dys-

²² Nie usiłuj stanąć przed nim,

23 ¹ kiedy nie wiesz, co on zrobi.

² Powinieneś najpierw rozpoznać jego odpowiedzi,

³ i być spokojnym, a odniesiesz sukces.

⁴ Zostaw go temu, kto odsłania swe wnętrze,

⁵ naucz się spać, a zostanie znaleziony³³¹.

⁶ Przeciwwstaw się jemu, lecz bez wyrządzania mu szkody,

⁷ szanuj go, lecz go nie przeceniaj.

⁸ Zaiste, nie znasz planów boga,

⁹ nie masz jak spojrzeć na dzień jutrzejszy.

¹⁰ Spocznij w rękach boga,

¹¹ a twój spokój to rozproszy³³².

¹² **Rozdział dwudziesty trzeci**

¹³ Nie jedz posiłku w obecności wyższego urzędnika,

¹⁴ i nie pozwalaj swym ustom bawić się³³³ wobec niego.

¹⁵ Jeśli jesteś syty, przeżuwanie jest niewłaściwe³³⁴;

¹⁶ to jest radość [tylko] dla twojej śliny³³⁵.

¹⁷ Spoglądaj w miskę, która jest przed tobą,

¹⁸ i spraw, by służyła twoim potrzebom³³⁶.

¹⁹ Tym większy jest urzędnik na swoim stanowisku,

²⁰ im więcej studni ma w swoim zarządzie³³⁷.

²¹ **Rozdział dwudziesty czwarty**

²² Nie przysłuchuj się odpowiedzi wyższego urzędnika wewnątrz³³⁸,

24 ¹ ani nie powtarzaj tego komuś innemu na zewnątrz!

² Dołóż starań, by twoje słowa nie były powtarzane na dworze,

³ a twoje serce nie zostanie zasmucone.

⁴ Serce człowiecze jest nosem boga³³⁹,

kusji z przeciwnikiem.

³³¹ Wyrażenie sugerujące sąd boży. Zob. też w 2 P 3, 10.

³³² Dosłowna powtórka Amenemope 22, 5-8.

³³³ Autor przestrzega przez łakomstwem, zalecając skromność w jedzeniu.

³³⁴ Chodzi znów o brak umiaru w jedzeniu. A. ROCCATI (*La sapienza egizia*, 139) proponuje widzieć tu metaforę pokarmu pozyskanego niesprawiedliwie.

³³⁵ Kolejne odrzucenie nieumiarkowania w jedzeniu. Inna możliwość tłumaczenia: *Ciesz się swoją śliną*.

³³⁶ Autor poleca zaspokajać tylko potrzeby konieczne, wystrzegając się nadmiaru jedzenia.

³³⁷ Zdania zamykające rozdział trudne, być może zwierają dawne przysłowie. W kraju ubogim w wodę nabiera sugestywności.

³³⁸ Wewnątrz urzędu lub sądu (A. ROCCATI, *La sapienza egizia*, 139).

³³⁹ Inna lekcja: *darem boga*. Układa się równolegle z Amenemope 21, 5. Oficjalna tytu-

⁵ bacz, byś o nim nie zapomniał!

⁶ Człowiek, który znajduje się obok wyższego urzędnika:

⁷ jego imię nie powinno być znane!³⁴⁰ Jego imienia nie powinno się znać!

⁸ **Rozdział dwudziesty piąty**

⁹ Nie śmiej się ze ślepcy, nie szydź z karła

¹⁰ ani nie pogarszaj losu paralityka³⁴¹.

¹¹ Nie szydź z człowieka, który jest w dłoni boga³⁴²,

¹² ani nie czynź srogą swęj twarzy, by mu zaszkodzić.

¹³ Człowiek to glina i słoma:

¹⁴ bóg jest jego twórcą³⁴³.

¹⁵ On każdego dnia niszczy i buduje³⁴⁴,

¹⁶ on czyni tysiąc poddanymi według swęj własnej woli,

¹⁷ on czyni tysiąc zwierzchnikami³⁴⁵,

¹⁸ kiedy oni są w godzinie swęgo życia³⁴⁶.

¹⁹ Niech się raduje ten, kto dotarł na Zachód³⁴⁷;

²⁰ jest on bezpieczny w dłoni boga.

²¹ **Rozdział dwudziesty szósty**

²² Nie przesiaduj w knajpie³⁴⁸,

latura egipska nakazywała zwracać się do faraona używając tytułu *fnđ.k pw špss – ten twój wspaniały nos*. Według bliskowschodnich przekonań nos był związany z tchnieniem życia, a także gniewu, okazywanego również podczas sądu. Por. Rdz 2, 7; Ps 18, 9. Pośrednio temat nosa wiąże się również z dziobem ibisa jako ptaka Thota. Zob. także Amenemope 17, 7; 20, 5 (szerzej na ten temat V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 209-210).

³⁴⁰ Daleko posunięta dyskrecja powinna cechować otoczenie wyższych urzędników. Podobne zalecenia daje Prz 25, 9.

³⁴¹ Inne tłumaczenie chromy, egipskie *qbqb* może być wersją *gbgb*, jak pisze V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 212.

³⁴² Określenie niepełnosprawnego umysłowo lub chorego psychicznie.

³⁴³ Dosłownie budowniczym. Liczne mity przedstawiają człowieka jako ulepionego z gliny z boskim pierwiastkiem; w przypadku Egiptu miał go ulepić Chnum. Wiele naturalnie podobnych treści w Biblii, np. Syr 33, 13; Mdr 15, 7; także w Nowym Testamencie Rz 9, 21.

³⁴⁴ To samo wyrażenie w Amenemope 12, 3. Sens czasownika budować (*qd*) związany z lepieniem i praca kamieniarską budowniczych.

³⁴⁵ Wiele paralel w Biblii, przede wszystkim Ps 113, 7-9 (a także fragment kantyku Maryi Łk 1, 51-53).

³⁴⁶ Może aluzja do boga słońce, który oznaczał godziny dnia (A. VOLTEN, *Der Begriff der Maat in den Ägyptischen Weissheitstexten*, w: *Les sagesses du Proche-Orient ancien. Colloque de Strasbourg 17-19 mai 1962*, Bibliothèque des Centres d'Études supérieures spécialisées. Histoire des religions Strasbourg, Paris 1963, 88).

³⁴⁷ Czyli do krainy umarłych.

³⁴⁸ Tekst egipski podkreśla związek knajpy w serwowaniu w niej piwa.

- 25**¹ ani nie brataj się z kimś większym od ciebie,
² czy to z tym, kto choć młodszy, wyższy sprawuje urząd,
³ czy to ze starszym.
⁴ Zawrzesz przyjaźń z człowiekiem twego stanu:
⁵ Ra będzie sprzyjał z odległości³⁴⁹.
⁶ Jeśli widzisz kogoś większego od ciebie na dworze,
⁷ ustąp mu, uszanuj³⁵⁰.
⁸ Podasz dłoń starcowi, który nadużył piwa,
⁹ i uszanujesz go jak jego synów.
¹⁰ Obnażanie ramienia nie osłabia³⁵¹,
¹¹ ani zginanie pleców ich nie łamie.
¹² Człowiek nie staje się biedniejszym, gdy mówi to, co przyjemne³⁵²,
¹³ ani bogactwa nie czynią jego mowy gorzką³⁵³.
¹⁴ Sternik, który patrzy daleko przed siebie³⁵⁴:
¹⁵ nie dopuści do rozbicia się swego statku.
¹⁶ **Rozdział dwudziesty siódmy**
¹⁷ Nie znieważaj starszego od siebie,
¹⁸ tego, który ujrzał Ra³⁵⁵ wcześniej niż ty,
¹⁹ abyś nie został oskarżony wobec Atona, kiedy wschodzi,
²⁰ w słowach: „Młodzieniaszek znieważył starszego”.
²¹ To jest rzecz niemile widziana wobec Ra:
26¹ młody człowiek, który znieważa starszego.
² Zostaw to, co cię trapi, kiedy twa ręka jest na twym sercu,
³ zostaw to, co cię obraża, kiedy trwasz w milczeniu³⁵⁶.
⁴ Jutro, gdy przyjdiesz przed niego³⁵⁷,
⁵ da ci pod dostatkiem chleba.
⁶ Pożywienie psa należy do jego pana,

³⁴⁹ Bóg zbytnią bliskością przeraża, zaś zachowany wobec niego dystans owocuje błogosławieństwem. Analogiczny pogląd wyznaje autor co do przyjaźni z człowiekiem wyższej klasy społecznej.

³⁵⁰ Tekst z Turynu ma lekcję *Jeśli ktoś większy od ciebie jest na dworze, postępuj za nim, uszanuj go*.

³⁵¹ Ze względu na następne zdanie można wnioskować, że nie osłabia ramienia człowieka, czyli nie czyni go bezsilnym, zdjęcie z ręki ozdób w celu pracy ku pomocy innym.

³⁵² Czyli pochlebca.

³⁵³ Życzliwość nie zubaża, a bogactwo nie zawsze rodzi pychę.

³⁵⁴ Wypatrując mielizn i raf. Metafora roztropności.

³⁵⁵ Tu w sensie światła dziennego, czyli urodził się wcześniej.

³⁵⁶ Te dwa wersety są cytatem z Pouczeń mędrca imieniem Ani 14, 15-16.

³⁵⁷ Chodzi o bóstwo Ra. Mowa o odpłacie z jego strony.

⁷ choć szczeka³⁵⁸ on na tego, kto mu je daje.

⁸ **Rozdział dwudziesty ósmy**

⁹ Jeśli spotkałeś wdowę, przyłapawszy ją na roli,

¹⁰ nie przestaniesz być wyrozumiały dla jej odpowiedzi³⁵⁹.

¹¹ Nie odepchniesz obcego od twego dzbana,

¹² ale daj mu dwójnasób wobec twoich braci.

¹³ Bóg kocha tego, kto szanuje biedaka,

¹⁴ bardziej niż tego, kto boi się bogacza³⁶⁰.

¹⁵ **Rozdział dwudziesty dziewiąty**

¹⁶ Nie utrudniaj człowiekowi przekraczania rzeki,

¹⁷ kiedy dysponujesz barką.

¹⁸ Jeśli podpłyń do ciebie wiosło pośrodku nurtu,

¹⁹ wyciągnij rękę i chwyć je.

²⁰ Nie jest to winą wobec boga,

27 ¹ jeśli żeglujący podróżny nim nie pogardzi.

² Nie sporządzaj sobie barki nad rzeką,

³ aby zajmować się pozyskiwaniem myta³⁶¹.

⁴ Domagaj się zapłaty z ręki bogatego,

⁵ a nie przyjmuj jej od tego, który nic nie ma.

⁶ **Rozdział trzydziesty**

⁷ Przyjrzyj się tym trzydziestu rozdziałom:

⁸ one rozweselają, one pouczają,

⁹ one są ponad wszystkie księgi,

¹⁰ one dają wiedzę nieuczonym.

¹¹ Jeśli się je czyta wobec nieuczzonego,

¹² on dzięki nim stanie się czysty.

¹³ Napelnij się nimi³⁶², umieść je w twoim sercu,

¹⁴ a staniesz się człowiekiem, który je wyjaśnia,

³⁵⁸ Onomatopieczny czasownik egipski *wḥwḥ* naśladujący szczekanie psa.

³⁵⁹ Wsparcie być może i w procesach sądowych za naruszenie własności, jak słusznie sugerują niektóre tłumaczenia. Ubóstwo wdowy sprawiało, że bez socjalnego zabezpieczenia ze strony męża i dzieci nie miała z czego żyć. Zbieranie żywności było jednym ze sposobów przetrwania. Na temat trudnego losu wdów mówi biblijna Księga Rut.

³⁶⁰ Cześć oddawana bogaczowi przeciwstawiona została szacunkowi wobec ubogiego; ten ostatni element związany został z miłością boga w sensie udzielania *woleć* lub *przedkładać*, co jest typowym przykładem religijności w okresie Ramessydów (V.P.-M. LAISNEY, *L'Enseignement d'Aménémopé*, 225).

³⁶¹ Zakaz sporządzania i wykorzystywania łodzi jedynie w celu pobierania opłat za przewóz osób przez rzekę.

³⁶² Czyli opanuj je jak materiał do nauki.

¹⁵ który wyjaśnia jako nauczyciel.

¹⁶ Kiedy pisarz jest biegły na swoim urzędzie,

¹⁷ znajdzie się wśród tych, co godni są być dworzanami³⁶³.

¹⁸ Oto koniec³⁶⁴.

28 ¹ Spisał Senu, syn boskiego ojca³⁶⁵ [imieniem] Pamy³⁶⁶.

Wisdom of Amenemope
– Introduction and Interpretation
with Short Commentary
Summary

The text presents interpretation of Amenemope's Instruction with comments and preceded by introduction. Research paper is directed to theology students and all people interested in reception of Egyptian tradition in Israel. Under the name of Amenemope there is a work of which reflection we can find in pericopes are in the Book of Proverbs. The introduction contains a lot of data on context of functioning wisdom literature of Egypt, its reception in Greek world and the sketch of way, which these information could reach Israel. The content of Amenemope's Instruction is an evidence of high development of humanistic culture of new country under the rule of pharaohs.

Słowa kluczowe: Księga Przysłów, Mądrość Amenemope, Egipt, Ma'at, Herodot, Plutarch.

Keywords: Proverbs, Wisdom of Amenemope, Egypt, Ma'at, Herodot, Plutarch.

³⁶³ Dosł. wśród godnych bycia dworzaniem. O sławie w podobnym kontekście mówi Prz 22, 29.

³⁶⁴ Dwa ostatnie wersety to kolofon.

³⁶⁵ Tytuł honorowy o charakterze sakralnym.

³⁶⁶ Znaczenie imion: Senu – *Młodszy Brat*, Pamy – *Rozmowa*.